

Krigstid og krisetid 1940-44

En begivenhedsrig periode

Denne periode, som spænder fra 1. april 1940 til 1. april 1944, er i tid kun en lille del af skolens lange historie. Alligevel kommer den i denne skildring til at fylde ret meget, idet der inden for denne tid skete mange ting på og omkring skolen, og hvoraf i hvert fald noget fik betydning udover øjeblikket.

For det første var der forstanderspørgsmålet, som man måtte i gang med to gange. Dernæst erhvervede skolen "Godset" af forstander Thomsen i forbindelse med dennes fratræden. For det skulle man så finde frem til en passende forpagtningsordning med forstanderen.

I begyndelsen af perioden blev der foretaget en ret omfattende modernisering af en del af skolen, således en fuldstændig fornyelse af elevværelserne og installation af centralvarme.

I perioden blev der også vedtaget en ny lov, som - ganske unødigt - blev årsag til aflysning af sommer-

skolen 1942, noget, som var mere alvorligt for skolens omdømme, end man umiddelbart skulle tro.

Den nye lov blev også den direkte anledning til, at man ændrede skolens formelle status fra aktieselskab til en selvejende institution, da dette ville indebære betydelige økonomiske fordele.

Endelig kan nævnes, at der i slutningen af perioden blev oprettet en husholdningskoleafdeling med skolekøkken i "Sønderomme", især med kortkursus-virksomhed for øje.

Til alle disse praktiske ting kommer så selve krigssituationen, dels med dens materielle knaphed, men i dette tilfælde nok så meget med en polarisering af personlige holdninger, der i sidste ende fik alvorlige konsekvenser.

Disse mange ting giver sig da også udslag i, at referaterne i bestyrelsens forhandlingsprotokol fra denne periode fylder lige så meget som referaterne fra de foregående godt 30 år.

Kirkegaard Jensens forstandertid 1940-41

Forstanderproblemet

Udbruddet af 2. verdenskrig 1. september 1939 satte uundgåeligt sit præg på mange ting, - og som vi har set også på livet på Bornholms Højskole. Om det også havde nogen andel i, at det trak ud med at finde en ny mand til at lede skolen ved vi ikke, men formodentlig har det haft en vis indvirkning.

I begyndelsen af februar 1940 holdt bestyrelsen møde på Højskolehjemmet i Åkirkeby for at drøfte spørgsmålet. To medlemmer af elevforeningens bestyrelse var også indbudt.

Der er næppe tvivl om, at de har følt sig i alvorlig tidnød.

Tiden for sommerskolen nærmede sig, og efter det drastiske skridt med afskedigelsen af forstander Thomsen var det for skolens omdømme og overlevelsesmulighed ekstra nødvendigt, at denne blev en rimelig succes.

I denne situation tilkaldte de telefonisk valgmenighedens andenpræst, Kay Kirkegaard Jensen, for at drøfte med ham, om han ville påtage sig midlertidigt at lede skolen den førstkomende sommer. Han havde kun været i embedet i knap to år, men var tilsyneladende hurtigt blevet populær.

Kirkegaard Jensen gav tilsagn om det under forudsætning af, at valgmenighedens menighedsråd godkendte det. Vedligeholdelse af bygningerne ville bestyrelsen sørge for, indtil en ny forstander var endeligt ansat. Forpagtningsordningen synes de derimod at ville bibeholde også i den midlertidige periode, men Kirkegaard Jensen fik forsikring om, at det økonomiske ville blive ordnet således, at han ikke ville lide tab ved at lede skolen.

Da der åbenbart havde været megen snak mand og mand imellem om situationen på højskolen, og formentlig også rygtedannelser, enedes man på samme møde om at lade pressen tilgå en redegørelse, hvori det meddeltes, at skolen ville fortsætte med sommerkursus til normal tid med Kirkegaard Jensen som forstander, og at de tidligere omtalte byggeplaner "udsættes indtil bedre Forhold foreligger".

Kay Kirkegaard Jensen¹ blev født i Kolding 1899, men voksede op i Esbjerg. Efter studentereksamen

Kay Kirkegaard Jensen

drog han meget om i verden, og endte på et tidspunkt med at blive ansat hos General Motors. Så brød han brat af og gav sig i en alder af 33 år til at læse teologi i 5-6 år. Han nåede ikke at få embedseksamen, men blev i 1938 ansat som hjælpepræst for Bornholms Valgmenighed. Andreas Hansen skriver om ham, at han tog fat på præstegerningen med stor energi, og at han særlig havde en betydelig evne til at samle ungdommen om sig. Det er utvivlsomt på baggrund af det sidstnævnte, at bestyrelsen for højskolen henvendte sig til ham i den vanskelige situation, de stod i.

Skoleplan

Selv om der kun var kort tid, fra det blev bestemt, at Kirkegaard Jensen skulle lede sommerskolen 1940, til denne skulle begynde, nåede man alligevel at udsende en skoleplan i hans navn. Det fremgår af et bevaret eksemplar. Men forståeligt nok var den næsten helt og holdent en videreførelse af mønsteret fra Thomas Thomsens tid. Skoleplanen, som er et lille hæfte på 8 sider, indeholder et ugeskema, som gengives øverst på næste side.

Formålsformuleringen i skoleplanen lyder som følger:

"Skolens Formaal er gennem Undervisningen og Samværet at hjælpe, vejlede og dygtiggøre de unge til Livet. Undervisningen i de enkelte Fag foregaar paa samme Maade som paa andre grundtvigske Folkehøjskoler. Skolen vil søge at skabe en saa festlig, indholdsrig og udviklende Tid som muligt for de unge".

Ordene hjælpe og vejlede i første sætning af formålsformuleringen erstatter ordet styrke i Thomsens udgave, mens den sidste sætning uden tvivl helt er Kirkegaard Jensens egen.

Ellers er teksten næsten helt identisk med Thomsens. Nogle billeder fra bornholmske seværdigheder og af rutebåden "Hammershus" appellerer især til folk ovrefra, men det blev nu kun til én fra Ebeltoft.

Køb af "Godset"

Med forstanderproblemet løst for en tid kunne bestyrelsen koncentrere sig om andre ting, bl. a. køb af "Godset", som Thomsen ønskede at afhænde i forbindelse med sin fratræden. Det nævnes første gang som punkt ved et bestyrelsesmøde den 2. marts 1940. Bestyrelsen stillede sig velvilligt over for at overtage ejendommen, hvilket måske til dels var en form for afbigt over for Thomsen. Man enedes om en pris på 16.000 kr., og skæringsdatoen sattes til den 1. april. Dog skulle Thomsen lægge forårsavlet, deri indbefattet kunstgødning undtagen salpeter.

De nødvendige formaliteter blev ordnet på et møde den 1. april mellem et lille udvalg af bestyrelsen, Thomsen og en sagfører Wichmann fra Neksø, og købet blev endeligt godkendt på en ekstraordinær generalforsamling den 15. april.

På det tidspunkt var Danmark som bekendt blevet direkte involveret i krigen den 9. april. Det fik bestyrelsesformanden, Holger Koefoed, til at indlede generalforsamlingen med "at udtale nogle alvorsfulde Ord om den vanskelige Situation, som vi alle er kommet i og som vi ikke i Dag kan se, hvad det kan føre med sig".

Til finansiering af købet overtog skolen et par gamle lån med en samlet restgæld på knap 9.000 kr. De resterende 7.000 kr. plus andre udgifter ved købet ville man klare med at optage et lån på yderligere 8.000 kr.

Ved et bestyrelsesmøde umiddelbart efter generalforsamlingen forelå der tilbud om 3.000 kr. fra elevforeningens (!) hjælpefond. (Denne fond er sandsynligvis den samme, som hidtil er omtalt. Fra samme år optræder dog i elevforeningens regnskab dens egen hjælpefond, som imidlertid kun havde en beholdning på godt 1.000 kr. Den er ikke nævnt i forhandlingsprotokollen, så vi kender ikke de nærmere omstændigheder bag den. Der er i det hele taget en del uklar-

Timeplan

Kl.	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
8-9	Verdens-historie	Verdens-historie	Kirkehistorie	Kirkehistorie	Nordens Historie	Nordens Historie
9-10	Dansk	Dansk	Dansk	Dansk	Dansk	Dansk
10-11	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik
11-12	Samfundslære	Samfundslære	Regning	Litteratur-historie	Regning	Litteratur-historie
1 ^{3/4} -2 ^{3/4}	Natur-kundskab	Natur-kundskab	Geografi	Sundhedslære	Sang	Sundhedslære
3-5	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	
5 ^{1/2} -6 ^{1/2}	Geografi	Hjemmets Betydning	Oplæsning	Samtaletime	Husholdnings-regnskab	

Folkedans hver Torsdag Aften.

Møde for Højskolens Venner en Gang om Måned.

heder omkring de forskellige fonde, men under alle tilfælde var der god brug for alle pengene).

De resterende 5.000 kr. til købet af "Godset" kunne lånes af en privat person til en rente af ikke over 5,25% mod prioritet i ejendommen og bestyrelsens kaution. Navnet på denne privatperson er ikke nævnt, men af andre sammenhænge fremgår det, at det var en gårdejer i Langedeby, Lars Andersen, formandens nærmeste nabo. En søn af ham, Aage Andersen, blev elev vinteren efter.

Forskellige forslag til ændringer af kautionisternes forhold blev vedtaget, hvorefter købet også blev endeligt godkendt af bestyrelsen.

Dermed var den ejendom, der i praksis havde været snævert knyttet til skolen siden 1918, også formelt blevet samhörørende med den.

Sommerskolen 1940

Knap tre uger efter begyndte så sommerskolen, og ikke færre end 28 piger havde meldt sig; mere end det dobbelte af, hvad man efterhånden en del gange havde måttet nøjes med. De kom alle fra begyndelsen og var der alle de fulde tre måneder.

Eleverindringer

Også fra denne sommer modtog vi i sin tid skildringer fra nogle tidligere elever. En af dem, Asta Nielsen, Rønne, skrev ret udførligt, og som de tidligere gengi-

ves hendes skildring her i let tillempet form. Den lyder:

"Mit navn er Asta Birgitte Nielsen, og jeg var elev på Bornholms Højskole sommeren 1940. Kirkegaard Jensen, der var valgmenighedspræst på Bornholm, havde lovet at være forstander på højskolen, da de ikke kunne få nogen anden til det, før skolen skulle begynde den 3. maj. Vi var 28 elever på skolen den sommer; én elev var ovrefra (fra Ebeltoft), alle vi andre var bornholmere.

Kirkegaard Jensen havde religion og en time om ugen diskussionstime med vidt forskellige emner. Jeg kan huske nogle emner som: 'Hvorfor går de unge ikke i kirke?' og 'Var du glad ved eller ked af at gå i skole og hvorfor?' Cand. theol. Knud Holm, senere biskop i Odense, var lærer. Han underviste i dansk og samfundslære. Anna Rønnev, senere konsulent i Jysk Haveselskab, havde gymnastik, anatomi, ernæringslære og håndarbejde. Bodil Luun havde regning og også håndarbejde; det var begge lærerinder fælles om. Vi var meget glade for at væve, men det kneb med at skaffe materialer nok, så flere af os vævede kludetæpper. Pastor Andreas Hansen underviste også. Han havde to timers litteraturhistorie med os, hvor han i første time fortalte om en digter eller forfatter og i næste time læste op af den, han havde fortalt om. Det glædede vi os til hele ugen, men da vi var meget ivrige med vores håndarbejde, tog vi det én gang med ind til Andreas Hansens oplæsning, men det blev han meget vred over og sagde, at han ikke læste op så længe vi sad der og nørklede, så det prøvede vi ikke på mere.

Fridlev Skovmand kom hver uge og havde sang med os, da ingen af lærerne undtagen frøken Luun kunne synge. Derfor var det os elever, der måtte synge for i de fleste timer; de begyndte og sluttede nemlig altid med en sang.

Nede i "Hytten" boede landbrugslærer Chr. Christensen med sin familie. Han havde botanik og naturlære med os, og vi var tit ude i naturen med ham, hvor han underviste os.

Nogle gange spillede vi håndbold nede på sportspladsen i gymnastiktimerne, og så blev vi meget svedte. I vaskerummet var der en lang vask, hvor der stod 5-6 emaljerede vandfade; der var ikke noget med bruser. Så fandt lærerinderne ud af at sætte en vandslange på i køkkenet, og så fik vi den kolde douche udenfor på græsplænen.

Vi havde folkedans en aften om ugen, hvor vi havde inviteret nogle unge mænd, som kom trofast hver uge og dansede med os. Bagefter fik vi kaffe med hjemmebagt og sang et par sange.

Vi fik god og enkel mad, selv om der var rationering. Vi fik mange grønsager; aftensmaden var særlig god og varieret med forskellige salater, som altid var meget velsmagende.

Grundlovsdagen var vi på tur i Almindingen med pastor Andreas Hansen, og ingen kendte Almindingen som han, så det var meget interessant. I 1940 kørte jo ingen biler, men vi cyklede lange ture. Vi var i Paradisbakkerne, hvor vi bagefter besøgte og fik aftensmad i en af elevernes hjem. Nogle gange var vi på ture i ét hjem og fik eftermiddagskaffe og i et andet og fik aftensmad. Til nogle af hjemmene, hvor de havde flotte køreheste og vogne, kom de og hentede forstanderen med familie og andre, som måske ikke kunne cykle af forskellige grunde.

Vi spillede også komedie, og til elevfesten opførte vi stykket "Egeløkke" af Kaj Munk. Vor lærer, Knud Holm, spillede greven. De andre mandlige kræfter fik vi udefra. Gustaf Bengtson var lærer på arbejderskolen (Statsungdomsleiren, hvor Peder Pedersen var blevet leder. SAM), han kom og spillede Grundtvig. Johs. Müller fra Fjældhytten spillede Willemoes og N. A. Aaby Dam spillede Grundtvigs broder (eller også var det omvendt), og Knud Anker Kofoed, Søvang, Rø, spillede kanoner Bahr. Lærer Skovmand kom og instruerede sangene. Kirkegaard Jensen og Gustaf Bengtson var instruktører, mest dog Bengtson, mener jeg. Det brugte vi megen tid på, og det blev opført to gange.

Vi havde også to gange gymnastikopvisning med fin musik til. Anna Rønnov var en meget dygtig gymnastikleder fra Snoghøj Højskole.

En aften om ugen skulle lærere eller elever optræde med et eller andet. En af disse aftener spillede alle lærerne "Et dukkehjem" af Henrik Ibsen, og det gjorde de fortræffeligt, syntes vi alle".

Asta Nielsen slutter sin beretning med at fortælle, at hun fyldte 18 år lige efter, at hun kom hjem fra højskolen, og at hun måske havde været lige ung nok til det. Men hun føjer til, at det alligevel gav hende meget at leve videre på både som landmandskone og som moder til 4 drenge. Asta Niensens senere mand, Arne Nielsen, var elev vinteren 1941-42.

Det kan tilføjes, at hele 9 af de 28 piger var under 18 år, og 3 fyldte først 18 under opholdet.

Opblomstringens baggrund

Den vældige opblomstring, som højskolen oplevede med dette elevhold, giver naturligt anledning til nogle spørgsmål om, hvorfor det gik så godt efter så lang tids stagnation. Kunne det virkelig være rigtigt, at en anden ledelse så prompte fik hele billedet til at vende?

Det var det næppe heller. I Thomas Thomsens tid havde der været talt meget om nødvendigheden af større tilgang af elever, og det havde ikke skortet på opfordringer til at gøre noget for sagen. Men det lader til, at det stort set var blevet ved ordene. Thomas Thomsen har formodentlig gjort, hvad han kunne gøre, men den store udfarende kraft har han næppe været. Og i øvrigt var en pågående reklame- og hvervekampagne endnu ganske utænkelig i højskoleverdenen. Man satte endnu stor lid til, om man havde "den rette mand" til at tegne skolen.

Men bestyrelsens ret drastiske skridt med at afskedige Thomas Thomsen, som trods alt nok er kommet som lidt af et chok for mange, har sandsynligvis gjort det klart for folk, hvor alvorlig situationen egentlig var. Man er i kredsen blevet klar over, at det var ved at være sidste udkald, hvis skolen overhovedet skulle leve videre.

Til dette har en kort artikel i årsskriftet for 1940 af Kirkegaard Jensen givetvis været et godt bidrag. Den

Vævning på sommerholdet 1940. Efter vinduets placering at dømme foregik det i "Sønderomme".

er skrevet før vinterskolen 1939, og altså længe før det kom på tale, at han skulle lede skolen, og den kan nærmest betegnes som en flammende appel om nu at gøre noget ved sagen. Han skriver bl.a.:

"Hvad med Højskolen? Bliver der Skole til Vinter? Kan Skolen blive ved med at gå?...

Lad os give Spørgsmålet en anden Adresse: Hvad med Jer?

Hvad med Jer Medlemmer af Elevforeningen? Hvad med Jer Aktionærer? Hvad med Jer Venner af Højskolen? Hvad med Jer Tilhængere af det grundtvigske Aandsliv? Hvad med Jer allesammen?...

...tør I påtage Jer det Ansvar, at Bornholms grundtvigske Højskole blev sløjft i eders Tid, uden at I rørte en Finger for at frelse den....

Kom nu, baade gammel og ung, der fandt Værdier i den grundtvigske Højskole. Husk, for Bornholms grundtvigske Højskole gælder det:

NU ELLER ALDRIG"

At budskabet gik ind, og at situationens alvor stod klart for folk, vidner den flotte fremgang i elevtallet tydeligt om.

Kaster man et blik på, hvor eleverne kom fra den sommer viser det karakteristiske ved situationen sig tydeligt. Af de 28 elever kom omkring 20 helt klart fra den gamle kreds af "højskolefamilier", og adskillige af forældrene havde selv været elever på skolen. Asta Nielsen, som var født Bendtsen og stammede fra en af Smørange-gårdene, var den yngste af 6 søskende, der havde været elever, og sådan kunne der nævnes flere. Fra nabogården, Dam, Smørangegård, var der to søstre som elever.

Der var ganske vist en anden ting, der mod al forventning ikke medførte en nedgang, men en vis stabilisering i elevtallet rundt omkring på højskolerne. Det var selve besættelsessituationen, men dens indvirkning mærkedes forståeligt nok først lidt senere. Den store tilslutning til sommerskolen 1940 må således i hovedsagen tilskrives den særlige lokalt prægede situation for Bornholms Højskole, og hvor der netop det år blev gjort en ekstraordinær indsats.

Generalforsamling og formandskifte

Denne situation gav sig da også udslag i, at formanden på den årlige ordinære generalforsamling den 24. juni kunne byde velkommen til en "usædvanlig talrig forsamling", hvilket han tog som et tegn på voksende interesse for skolens arbejde.

Det fremgår også, at der blev en ret livlig diskussion på generalforsamlingen. En enkelt slog til lyd for at oprette en efterskole i tilknytning til skolen, mens

de øvrige indlæg i det væsentlige formede sig som opfordringer til fortsat at drive højskole på den gamle måde. Der kom også flere opfordringer til Kirkegaard Jensen om at fortsætte som forstander, men han mente ikke, han kunne fravige en tidligere beslutning om at fortsætte med præstegerningen.

Den bestyrelse, der ansatte Kirkegaard Jensen bestod af gdr. Holger Kofoed, Langedeby, som var formand, gdr. Anthon Kjøller, Ellesgård, Østermarie, gdr. Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker, gdr. Herluf Hansen, Risegård, Østermarie, pastor Andreas Hansen, Rønne, gdr. Carl Mathias Funch, Baunegård, Åker, gdr. Poul Kofoed, Kanikkegård, Klemensker, gdr. Anker Hansen, Pilegård, Rø, og avlsbr. Knud Hansen, Solvang, Åker.

Til bestyrelsesvalget frabad C. M. Funch, Poul Kofoed og Knud Hansen sig genvalg. Anthon Kjøller var ikke på valg, men ønskede på grund af alder at træde tilbage. Han var da 83 år og havde været med lige fra første færd i 1893.

I stedet for disse fire valgtes Olaf Henriksen, Myreby, Vestermarie, Viggo Pedersen, Bakkehuset, Åker, Thorvald Thorsen, Virkelyst, Vestermarie, og elevforeningens formand, Markus Hansen, St. Duegård, Åker.

Olaf Henriksen² blev født 1902 og var elev 1920-21 hos Andreas Hansen. Begge forældrene, Georg Henriksen og Hansine, f. Funch, havde været elever, faderen i 1894-95 og moderen på højskolen i Østermarie sommeren 1882. Han blev gift med Anna Margrethe Nielsen fra Egeskovsgård i Østerlars, født 1903 og elev 1924. De overtog ejendommen "Lykkebo" i Myreby efter hans forældre. Deres datter, Inger Henriksen, var elev 1953.

Sammen med datteren var de helt frem til de sene år, hvor alderdomssvækkelse satte en stopper for det, nogle af de mest trofaste mødedeltagere og gæster ved skolens arrangementer.

Viggo Pedersen, som i mange år havde været revisor for aktieselskabet, blev født 1878 og var elev 1901-02 på Krebs Langes første vinterhold. Han boede på en lille landejendom, Bakkehuset, ca. 1½ km nord for Åkirkeby. I en mindeartikel i årsskriftet 1958 betegnes han som en af højskolens mest trofaste venner, der gennem 60 år så vidt muligt var kommet til alle møder og arrangementer.

Thorvald Thorsen³ blev født 1878 og var elev 1905-06. Han blev gift med Birgitte Dahl fra Nørregård i Vestermarie, født 1884 og elev 1904. De overtog ejendommen Virkelyst i samme sogn, som vistnok var hans fødehjem fra han var et par år gammel. De fik en stor børneflokk, hvoraf tre sønner og to døtre var elever i årene fra 1929 til 1936.

Markus Hansen var som nævnt formand for elevforeningen og er blevet omtalt tidligere (side 177).

Det var således en noget fornyet bestyrelse, der trådte til efter generalforsamlingen. Ved konstitueringen på det første bestyrelsesmøde udtalte Olaf Henriksen, at "for om muligt at faa mere Ro om Spørgsmaalet 'Højskolen' burde vi nu gøre Skridtet fuldt ud". Derefter gik formanden, Holger Koefoed udenfor, og så enedes man om at vælge Andreas Hansen til ny formand. Og et bedre valg, når det gjaldt om at genskabe tillidsforholdet til skolen, kunne man næppe have truffet. Holger Koefoed blev i stedet sekretær.

Dette mellem spil kunne imidlertid tyde på, at der i kredsen omkring skolen ikke har været udeladt tilfredshed med bestyrelsens håndtering af problemerne. Holger Koefoed har formentlig stået for en noget håndfast linie og været den, der trumfede afskedigelsen af Thomas Thomsen igennem, men det var der åbenbart andre, der følte sig utrygge ved.

Forhandlinger om ny forstander

I løbet af sommeren fortsatte bestyrelsen bestræbelserne på at finde en ny forstander. Det trak imidlertid ud, og derfor gik Kirkegaard Jensen på et tidspunkt ind på at være midlertidig forstander også på den følgende vinterskole.

Ved generalforsamlingen var der indløbet nogle ansøgninger, og efterhånden blev det til i alt 14, som så i nogen tid cirkulerede mellem bestyrelsesmedlemmerne. Nogle af dem ville man forhøre sig nærmere om, dels hos dem selv, dels hos forskellige højskolefolk.

Allerede nogle få dage efter generalforsamlingen havde man indkaldt den første ansøger, friskolelærer Jørgen Rasmussen, Ellerup, dels til samtale og dels til at tale ved skolens sommermøde. Han gjorde et ganske godt indtryk, men man enedes dog om at sende bud efter endnu to af ansøgerne, lærer Niels Høeg, Rens Ungdomsskole, og højskolelærer Arne Nørgaard fra Ryslinge Højskole.

De kom også både til samtale med bestyrelsen og for at tale ved et offentligt møde, som blev afholdt den 17. juli. Straks efter mødet gik bestyrelsen i nærmere forhandlinger med Arne Nørgaard.

Han var villig til at overtage forstanderstillingen, men stillede som betingelse, at skolen fik en ny hovedbygning eller blev bygget om, senest fuldført året efter. Der blev også talt om løngaranti. Bestyrelsen lovede snarest at tage stilling til det.

Nørgaards betingelser har formodentlig givet bestyrelsen et og andet at tænke på, for egentlig var det jo at betegne bygningerne som aldeles utidssvarende. Ved et møde et par uger senere blev de dog enige om, at de ikke kunne gå ind på hans betingelser.

De vedtog dog også at lade en arkitekt se nærmere på hovedbygningen med henblik på en ombygning af den. Disse planer ville man så tilstille Nørgaard som forslag og videre forhandlingsgrundlag. I alle tilfælde skulle der dog sørges for, at der kunne holdes skole den følgende vinter.

Ombygning af hovedbygningens overetage

Der meddeles intet om de videre forhandlinger med Arne Nørgaard, men det kan konstateres, at de ikke førte til noget.

Men det kan altså også konstateres, at hans betingelser for en ansættelse satte gang i en delvis og utvivlsomt tiltrængt modernisering af bygningerne.

Man fik en arkitekt Berg herover for at se på forholdene og give et overslag over omkostningerne. I første omgang ville man koncentrere sig om at få indlagt centralvarme og få ombygget elevværelserne på overetagen. Når forholdene senere tillod det, ville man så opføre en ny bygning med en større sal end den eksisterende. Planerne blev godkendt på et bestyrelsesmøde den 13. august.

Men så var der det evige problem med at skaffe pengemidler til omkostningerne. På samme møde vedtoges det endnu engang at sætte en indsamling i gang. Lister til tegning af bidrag skulle udsendes i alle sognene, og elevforeningens formand, Markus Hansen, gav tilsagn om, at foreningen ville være behjælpelig med det praktiske. Endvidere ville man søge forskellige legater om støtte. Senere vedtoges det også at søge om støtte i de forskellige pengeinstitutter samt i landbo- og husmandsforeningerne og gymnastik- og idrætsforeningerne.

Allerede 14 dage efter forelå der tegninger og overslag fra arkitekten, så man kunne udbyde projektet i offentlig licitation. Denne blev berammet til at finde sted allerede en uge senere, den 4. september. Det hele skulle jo gerne være færdigt til vinterskolens start den 3. november.

Der var indkommet tre tilbud, som lå meget nær på hinanden; det laveste 34.951 kr. og det højeste 36.174 kr. Af disse valgte man det sidstnævnte, som var givet af bygmester Ernst Andersen, Åkirkeby Skæreri. At valget faldt på dette, skønt det var det dyreste, skyldtes at tilbuddet indeholdt garanti for at det skulle være færdigt til at tages i brug til 3. november, alt efter meget udførlig beskrivelse.

Vi må formode, at arbejdet er gået i gang straks efter, men det er ellers meget sparsomt, hvad der konkret meddeles om det. Det kan dog umiddelbart sluttes, at hele overetagen nærmest er blevet helt nybygget. Såvel ydervæggene som de indvendige skillevægge havde før været helt af træ. Nu blev yder-

Skolen i den nye skikkelse efter ombygningen 1940.

væggene muret helt op, og taget blev hævet ca. en halv meter. Det meste af det indvendige blev fortsat lavet af træ; dog forstår man af en helt anden standard end før. De gamle værelser af forskellig størrelse - fra 2 til 5 sengepladser - blev erstattet af en række værelser af ens størrelse med 2 sengepladser på hver. Men i påkommende tilfælde kunne de selvfølgelig sagtens forsynes med køjesenge, så der blev plads til 4.

Midtergangen mellem værelserne blev lavet ret bred - 2 m - og den blev ført helt igennem til østgavlen, hvor der før også havde været et værelse - "Morgengry", som det kaldtes fra den første tid. Nu blev der på dette sted et stort vindue, foruden at der længere inde blev lavet to ovenlysvinduer.

I den vestlige ende af bygningen, hvor der var private soveværelser og værelser til tjenestepigerne, og midt på sydsiden, hvor hovedbygningen støder til gymnastiksalsfløjen, blev noget af det gamle muligvis bibeholdt, men bl.a. på grund af senere ændringer er det ikke muligt at fastslå det nøjere i detaljer.

Som omtalt var installeringen af centralvarme det andet store hovedpunkt i denne modernisering. Der blev indrettet fyrrum i en tidligere almindelig forrøskælder under den lille skolestue og ført en skorsten op i det sydøstre hjørne af bygningen. De fleste af skolens 6 gamle skorstene blev selvfølgelig sløjfet. Foruden den nye blev kun to tilbage; én til komfuret i køkkenet og en, som vistnok var til en gruekedel. (Men under taget står flere af dem for øvrigt endnu).

Den 7. oktober mødtes bestyrelsen på højskolen, "for at vi alle kunde se Ombygningen af Skolen, der nu skred godt fremad". På dette møde blev der desuden taget bestemmelse om udvidelse af den lille skolestue samt flere andre mindre ting. Og med hensyn til de sanitære forhold bestemtes det at forbedre kloakforholdene, samt at 5 retirader i garagebygningen skulle istandsættes. Al kraft skulle sættes ind for at få alt færdigt til november.

Udvidelsen af den lille skolestue må have bestået i, at man sløjfede det lille værelse, der var i hjørnet op til gymnastiksalen.

Af andre bygningsmæssige forhold skal nævnes, at man allerede til sommerskolen - eller muligvis allerede i Thomsens tid - havde indrettet spisestue i den tidligere opholdsstue i hovedbygningen i stedet for i "Sønderomme".

Tilbuddet fra bygmesteren lød som tidligere nævnt på godt 36.000 kr., men da der undervejs kom noget mere til, blev det følgelig noget større. I en omtale i Bornholms Tidende nævnes således 45.000 kr. Til delvis finansiering af dette beløb søgte man et tillægslån på 15.000 kr. i Østifternes Kreditforening, hvilket man fik i begyndelsen af 1941.

Da resultatet af indsamlingen blev gjort op hen på foråret, viste den sig at have indbragt 30.220 kr. I en kassebog, som blev påbegyndt i juli 1941, figurerer i august desuden et byggetilskud fra staten på 5.000 kr. Ud over det nævnes det, at Bornholms Amt havde givet tilsagn om et tilskud på 1.500 kr. fordelt over 3

år. Af kassebogen ses det, at raterne er indbetalt i februar 1942 og i marts og november 1943. Dermed har der været et overskud i størrelsesordenen 5.000-7.000 kr. til en "indsamlingsfond", som der blev god brug for senere.

Ansættelse af ny lærer/forstander

En uges tid inden det ovenfor omtalte møde på højskolen, hvor man beså nybyggeriet, havde bestyrelsen imidlertid den 30. september holdt et andet møde i Åkirkeby, hvor det første, der drøftedes, var Kirkegaard Jensens ansættelse af en lærer fra Rønshoved Højskole, Peter Gamborg Nielsen, for den kommende vinter og med tanke på, at han derefter skulle overtage forstanderstillingen, "saafremt Samarbejdet i Vinteren forløber tilfredsstillende for begge Parter".

Det lader således til, at bestyrelsen til dels havde overladt til Kirkegaard Jensen at finde en ny forstander. Gamborg Nielsen, som også var til stede, ville imidlertid ikke drage til Bornholm blot på lykke og fromme og bekoste en flytning eventuelt kun for et halvt år. Skulle han det, ville han være sikker på at kunne overtage forstanderstillingen. Det fremgår af referatet, at bestyrelsen accepterede dette, således at han skulle overtage stillingen fra 1. april 1941.

Kort tid efter flyttede han så med kone og børn over og rykkede ind i forstanderboligen, men i første omgang altså for at være lærer på vinterskolen.

Vinterskolen 1940-41

Den nye opblomstring for skolen slog også igennem på vinterskolen 1940-41. Der kom 26 elever til november og fra januar endnu én. Af dem var der én fra Broager i Sønderjylland; resten var bornholmere.

Og også på dette hold stammede ca. 20 fra den gamle kreds af "højskolefamilier". En af dem, Philip Christian Koefoed, var således søn af den tidligere formand, Holger Koefoed.

En anden, Johannes Kofoed fra Bolbygård i Klemensker, var den yngste af indtil da 8 søskende, der havde været elever. Han havde gerne villet være elev på en højskole et andet sted i landet, f. eks. Vallekilde, men hans fader, Hans Kofoed, der havde været elev hos N. P. Jensen i 1890-erne, havde holdt på, at de skulle støtte Bornholms Højskole⁴. Et par år senere var endnu en broder elev, så det blev til i alt 9 søskende, der havde været elever, det næststørste antal i skolens historie.

Dette hold var jo det første, der tog den nyistandsatte skole i brug. Håndværkerne var ikke mere end lige blevet færdige, så det var meget friskt, men dejligt så det ud, hedder det. Kirkegaard Jensen skriver i

årsberetningen bl.a.: "Vi, der har kendt de gamle Elevværelser paa den mørke og skumle Gang, maatte sande, at her var virkelig kommet noget lyst og godt i Stedet".

Men som sikkert ofte før gik det ikke helt stille af, når så mange unge mænd var samlet på et sted og undertiden skulle have afløb for deres mange kræfter. Kirkegaard Jensen skriver videre, at de tog huset i besiddelse med storm. "Bølgerne gik højt de første Dage, men Haandtagene holdt - næsten allesammen. At Væggene gav lidt efter var kun godt, saa fik vi nye Vægge". Det sidstnævnte kan man andetsteds forstå var kalkpudset, som ikke havde fået tid til at hærde godt nok. Derfor var det raslet af under tumulterne, men håndværksmesteren gik senere med til at opsætte ny puds i skulderhøjde uden beregning.

Holdet var også det første, der havde varme på værelserne. Derimod var der endnu ikke varmt vand i vaskerummet. Derfor skete det nogle gange, fortæller det, at de tappede varmt vand af udluftningsventilerne på radiatorerne til barberingen. Men så varede det ikke længe, før der blev problemer med vandstanden i anlægget. Så måtte der en opsang til fra forstanderen for at få det stoppet.

Eftersom Kirkegaard Jensen ikke boede på skolen og havde sin præstegerning at passe ved siden af, var de vigtigste lærerkræfter nu Gamborg Nielsen og hans kone. Foruden dem medvirkede flere af 'de gamle' og som ny i kredsen medvirkede sognepræsten i Nylars, Axel Løvgreen.

Det viste sig hurtigt, at Kirkegaard Jensen og Gamborg Nielsen ikke rigtig kunne sammen. Man forstår, at eleverne tydeligt kunne mærke det. Kirkegaard Jensen nævnes som den rolige og besindige, der altid helst ville fare med lempe i tilspidsede situationer. Gamborg Nielsen virkede derimod nervøst anlagt, impulsiv og lidt hidsig, og han ville hellere håndhæve en strengere disciplin.

Om Gerda Gamborg Nielsen hedder det derimod entydigt, at hun var ualmindeligt afholdt. Hun er utvivlsomt en af de mange lærer- og forstanderkoner, der ved deres væsen og stilfærdige gøremål i det daglige har haft overordentlig stor betydning for både eleverne og højskolernes virke i øvrigt.

Den nævnte elev fra Sønderjylland, som hed Christian Hansen Kaad, blev efter opholdet engageret som avlskarl på "Godset". Det var han i to år.

Lærere 1940-41

Asta Nielsen har i sin skildring allerede omtalt lærerne på sommerskolen 1940, så derfor skal kun nogle enkelte ting tilføjes.

Knud Holm, som underviste i dansk og samfundslære og formodentlig et par ting mere, var kun lærer

den samme sommer. Han blev senere præst og endte som omtalt med at blive biskop i Odense. I 1969 talte han ved elev- og efterårsmødet og genså da en del af sine elever.

Anna Rønnov, som havde gymnastik, anatomi (formodentlig sundhedslære), ernæringslære og håndarbejde, medvirkede også kun samme sommer. Om efteråret år blev hun ansat på Flemming Efterskole, og som omtalt af Asta Nielsen blev hun senere konsulent i Jysk Haveselskab.

Bodil Luun Nielsen, som underviste i regning og sammen med Anna Rønnov i håndarbejde - herunder vævning - var også kun lærerinde den samme sommer.

Fridlev Skovmand, som var timelærer i sang, var lærer i Rønne og tæt på pensionsalderen. Han fortsat-

te som sanglærer også på vinterholdet. En lærer, **Erik Faber Jensen**, fra Åkirkeby nævnes dog også som sanglærer.

Christen Christensen, som var begyndt hos Thomas Thomsen, fortsatte som lærer med nogle få timer om sommeren 1940 og som landbrugslærer om vinteren. Det sidstnævnte fortsatte han i et vist omfang med nogle år frem. Han var således også med 1944-45 på Aksel Lauridsens første vinterhold.

Nye på vinterholdet blev så **Gerda og Peter Gamborg Nielsen**, men foruden dem blev som nævnt også sognepræsten i Nylars, **Axel Løvgreen**, engageret som timelærer.

Det turde næsten være overflødigt at nævne, at **Andreas Hansen** også hele tiden medvirkede med nogle få timer.

Gamborg Nielsens forstandertid 1941-44

Peter Gamborg Nielsen blev født den 24/2 1908 og var som ung elev hos den navnkundige Aage Møller på Rønshoved Højskole. Senere blev han læreruddannet, og sin løbebane inden for højskolen begyndte han omkring 1934 på Vestbirk Højskole, hvor han var i 1½ år. Derefter var han i 2 år på Testrup Højskole, og i 1937 blev han og hans kone, Gerda, som blev født 16/7 1912 og vistnok også var læreruddannet, så ansat på hans gamle skole, Rønshoved Højskole.

Denne skoles elevtal gik imidlertid stærkt tilbage i de følgende år, så derfor måtte de i 1940 se sig om efter noget andet. Efter at have set på noget, som de ikke turde binde an med, søgte de så på forstander Arnfreds anbefaling Bornholms Højskole, og da det ikke blev til noget med de først indkaldte ansøgere, endte det med, at de fik det.

Gerda og Peter Gamborg Nielsen

Man forstår, at Gamborg Nielsen var meget inspireret af Aage Møller, for hvem den nordiske mytologi i den grundtvigske fortolkning var det helt centrale højskolestof. På alle sine hold holdt han da også mytologiske foredrag, som han kaldte 'frie folkelige foredrag'. Førnævnte Johannes Kofoed har fortalt, at han syntes godt om disse foredrag, men der var en del af kammeraterne, der ikke brød sig om dem.

I samklang med det mytologiske var han også stærkt engageret i de nationale spørgsmål, hvor han nærmest må betegnes som kompromisløs i forhold til det, han anså for det rette. Denne skarpe holdning skulle senere få alvorlige konsekvenser for ham som forstander.

Det meste af det ovenstående har han selv redet op i et brev fra 1983 og i et privat interview 1984.

Her fortalte han naturligvis meget mere om sin tid på Bornholms Højskole, og i det følgende vil der flere gange blive henvist til disse skildringer.

Gamborg Nielsen blev i lighed med sine forgængere ansat som både forstander og forpagter. Den årlige forpagtningsafgift blev sat til 2.500 kr. for skolen, men som det havde været skik med reduktion det første halve år. Denne blev på 500 kr., som Kirkegaard Jensen skulle udrede af overskuddet fra vinterskolen. Ellers nævnes der ikke andet om betingelserne og kontrakten end, at der opnåedes enighed herom.

Af nogle regnskabstal fremgår det dog, at afgiften af "Godset" i første omgang blev sat til 1.100 kr. årligt, men her blev der også enighed om nedslag i den første tid. En mere varig ordning blev flere gange udskudt og kom først endeligt på plads 1½ år senere.

Elevtilslutningen

Efter vinterskolens slutning tiltrådte Gamborg Nielsen så fra 1. april 1941 som forstander, og Kirkegaard Jensen blev timelærer, som han også havde været før sin forstanderperiode.

Det første år efter skiftet fortsatte den positive udvikling med forholdsvis god tilgang af elever, men derefter gik det nedad igen. Til sommeren 1942 meldte der sig så få, at man så sig nødsaget til at aflyse, bl.a. på grund af usikkerhed omkring en ny lov, der stod foran vedtagelse.

Men lad os først se nærmere på de konkrete elevtal for skoleårene 1940-41 til 1943-44.

Antal elever 1940-44

			kontr. elever
Sommerskolen	Vinterskolen		
194028	1940-4127		
194128	1941-42 ...20+2 piger	5	
1942.....aflyst	1942-4317	6	
19437	1943-44 9	8	

For vinteren 1943-44 kan det tilføjes, at der før jul var 9 unge piger på husholdningskursus i 6 uger, og i februar-marts var der 18, formodentlig også i 6 uger. Men med de egentlige højskoleelever var det igen meget småt.

Der kan peges på flere forskellige årsager til dette bratte dyk, men det vil vi se på længere fremme.

Sommerskolen 1941

Efter skildringen i årsberetningen fik sommerskolen 1941 et helt normalt forløb. Som nylige tilflyttere til

Bornholm fik Gamborg Nielsens dog besøg af familie og venner i løbet af sommeren, og nogle af dem blev så sat til at fortælle eleverne om, hvad de særligt var kendt med. En kontorchef i en bank fortalte om bank- og pengevæsen, en lektor fortalte danmarkshistorie, og en ung sydslesviger fortalte om sønderjyske forhold.

Som sædvanlig var de også på en del ture på cykel, og af disse blev to-dages turen til Nordbornholm trods meget regnvejr undervejs den store begivenhed. Som sædvanlig overnattede de på vandrerhjemmet "Sjøljan", men turen blev også kombineret med besøg i tre af elevernes hjem. Først hos bryggerier Holm, Hasle, hvor der blev serveret sodavand til alle kvinderne og øl til alle mændene - hvoraf der kun var Gamborg. Efter besøg ved Jons kapel gik turen til St. Hallegård i Olsker, hvor de fik en god middag og derefter blev der spillet op til dans, som varede et godt stykke ud på aftenen. Efter overnatning på "Sjøljan" og rundtur dagen efter til Finnedalen og Hammershus, gik turen til Sandkås, hvor de badede og bagefter så på kunstudstilling. På vejen hjem satte de sig så til et mægtigt kaffebord i den tredje elevs hjem, ejendommen "Højvang" i Rø. De nåede først hjem hen på aftenen.

Den første fællesskole

På vinterskolen 1941-42 prøvede Gamborg Nielsen for første gang i skolens historie at lave fællesskole for både unge mænd og piger. Når der ses bort fra Askov Højskole, var dette noget meget nyt i højskoleverdenen, og så vidt det kan fornemmes, var det heller ikke med bestyrelsens gode vilje. Det blev da også kun til 2 piger, mens der var 20 mænd på denne første fællesskole.

Gamborg Nielsens begrundelse for fællesskolen var, at "Vi vil jo gerne gøre Tiden her saa rig for de unge som der er Mulighed for". Han var tydeligt skuffet over, at det kun blev til 2 piger, men fortrød ikke forsøget. Han skriver videre:

"Vi var glade for vort Vinterhold, og det var mig en stor Hjælp og Glæde at have de to Piger med. Det betyder mere for den, der taler, at der er baade Mænd og Kvinder at tale til, end man aner. Det betyder Frugtbarhed og Vækst i langt højere Grad for alle Parter, end naar kun det ene Køn er til Stede".

At fællesskolen bar fremtiden i sig skulle det videre forløb inden for højskolen til fulde vise, men på Bornholm var Gamborg Nielsen forud for sin tid. Efter aflysningen af den følgende sommerskole henstillede bestyrelsen forud for de to næste vintre til ham om kun at holde skole for unge mænd, og sådan blev det.

Sommerholdet 1941. Gerda og Peter Gamborg Nielsen står som nr. 2 og 3 fra venstre i 2. række. Manden til venstre for dem er ukendt, men den unge mand til højre var en fætter til Gamborg Nielsen, som en tid var godsforvalter. Længst til højre i samme række Kay Kirkegaard Jensen, og lige til venstre for ham gymnastik- og håndarbejds lærerinden, Anna Margrethe Haugaard. Hun var søster til Svend Haugaard, senere forstander for St. Restrup Husmandsskole og mangeårig folketingsmand. I tredje række som nr. 4 fra venstre står Elna Kofoed fra Kannikegård i Klemensker, senere mangeårigt kommunalbestyrelsesmedlem i Nyker og Hasle kommuner (og ældre søster til folketingsmand Niels Anker Kofoed). Længst til højre i samme række står Helene Skovmand, som havde undervisning i sang. Den ældre dame længst til venstre i forreste række menes at være Gamborg Nielsens moder, der en tid har opholdt sig på skolen.

En bevæget sommer - 1942

Gamborg Nielsen ville åbenbart gerne prøve noget nyt. I hvert fald blev sommeren 1942 planlagt til fire måneder, fra maj til august. I den følgende årsberetning skriver han, at det en overgang tegnede til et pænt antal elever, men da tiden nærmede sig, så det småt ud. Elevforeningen averterede om muligheden for at få understøttelse, men lige meget hjalp det åbenbart.

Ved samme tid var der indledt forhandlinger mellem højskolen og formændene for Bornholms landøkonomiske Forening og De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger om en eventuel oprettelse af en husholdningsskoleafdeling. De to formænd var henholdsvis Holger Brandt Kofod, Brandtsgård, Bodilsker, og Paul Ipsen, Klintvang, Åkirkeby.

I den givne situation med udsigt til meget få elever er det utvivlsomt baggrunden for, at de to herrer midt i april skrev et indlæg til de bornholmske aviser⁵,

hvor de opfordrede unge piger, der skulle på højskole denne sommer, til at tage på Bornholms Højskole. De pegede på, at dette kulturcenter på Bornholm ikke kunne undværes, men forudsætningen for dens bevarelse var jo netop, at der kom tilstrækkeligt med elever. "Bornholms Højskole er nu en smuk Skole, men Skønheden ved en Ungdomsskole kommer dog først rigtigt frem, naar den bliver fyldt med en levende, interesseret og blomstrende Ungdom", skrev de.

Indlægget fik en gårdejer i Klemensker til at fare i blækhuset og skrive et lidt ubehersket læserbrev⁶. Han går her - ganske rigtigt - ud fra, at såvel elevforeningens avertering som de to formænds opfordring skyldtes, at tilgangen af elever ikke var så stor som ønskeligt, men derefter lægger han utvetydigt skylden for problemerne på Gamborg Nielsen. Han havde selv haft en datter som elev på skolen i sommeren 1940. Da havde der været fuldt hus, og de havde kun hørt lovord om forstanderparret og om forholdene på skolen i det hele taget. Sommeren efter, da Gamborg Nielsen havde overtaget ledelsen, havde en anden

datter været elev, og da var meget åbenbart anderledes. Indtil videre ville han dog ikke sige andet om denne sommer end, at "det var ikke det, vi har været vant til på Bornholms Højskole". Han kritiserer endvidere eksperimentet med kombineret karle- og pige-skole, som ikke var nogen afgjort succes, og den 4 måneders sommerskole så altså heller ikke ud til at falde i god jord blandt dem, der skulle skaffe elever. Og hvorfor havde Kirkegaard Jensen ikke længere timer på skolen? Eleverne havde jo netop været så glade for de timer. Indlægget slutter: "...Forstanderens egenrådige Ledelse af Skolen, saavel som hans lidt ejendommelige Valg af Talere ved de faa Møder, der har været holdt paa Højskolen, har ikke bidraget til at knytte særlig solide Baand mellem Bornholms Befolkning og Højskolen".

Gamborg Nielsen reagerede et par dage efter med en notits om, at han tvivlede på, at indlægget var et udtryk for bornholmernes mening, og at han derfor ville afvente nærmere.

Som reaktion kom der imidlertid også et indlæg fra Harald Brandt Nielsen⁷, Bodilsker, som glædede sig over landboformændenes initiativ og i det store og hele tog Gamborg Nielsen i forsvar. Han spillede nærmest bolden videre til "højskolens venner", som jo egentlig var dem, der skulle sørge for at der kom nogle elever. Han opfordrede til at slutte op om skolen og afstå fra at holde offentlig storvask.

Han pegede også på de ændrede vilkår, som krigstilstanden havde medført med rationering og andre indskrænkninger, og som måtte gøre tingene vanskelige for en ny forstander. Nogen kritik af Gamborg Nielsen som lærer for de unge havde han heller ikke hørt - "og det er jo dog det vigtigste".

Men så føjer han til: "At vi andre saa ikke altid kan tage den Form eller Tone, han anlægger i sine Foredrag, er en Sag for sig; men vort demokratiske Sindelag skulde dog gerne spænde saa vidt, at det rummer Plads til at andre ogsaa maa have en Mening. En anden Ting er, at dersom Forstanderen vil have os til at komme paa Højskolen til Møder, saa maa han ogsaa sørge for at faa Talere herover, som vi kan være nogenlunde i Kontakt med".

Noget af kritikken i det første indlæg kunne han altså for en del være enig i, men i sin grundtone er hans indlæg en varm fortale for højskolen; "...her, paa vor Højskole kan de (unge) faa Øjet opladt for de Værdier, som kan bære gennem Livet, og som kan hjælpe til at føre vort Folk gennem vanskelige og svære Tider".

Sommerskolen aflyst

En uges tid efter disse avisindlæg bragte Andreas Hansen som formand for bestyrelsen med dyb beklag-

gelse meddelelse i alle tre aviser om, at det sædvanlige sommerkursus for unge piger var aflyst⁸.

Der havde meldt sig i alt 9 elever, hvad der jo før havde været holdt skole med, men 3 af dem var under 18 år, og da der som nævnt var usikkerhed med hensyn til de nye regler, enedes man i samråd med undervisningsministeriet om at aflyse.

Skolen kom dog ikke til at ligge stille af den grund. I årsberetningen skriver Gamborg Nielsen, at den fik et langt bedre forløb, end de havde turde vente. Foruden skolens sædvanlige møder blev der holdt en række andre møder og kurser, f.eks. to kurser for unge landmænd, hver på 8 dage, som begge var godt besøgt. Og traditionen tro holdt en række foreninger deres årsmøde på skolen.

8 dage på højskole-møde

I slutningen af juli forsøgte de for første gang endnu en ny ting, et "8 dage på højskole-møde" for bornholmere. Man inviterede folk, der ville, til at bo på skolen i de otte dage, men ellers kunne man komme udefra, så meget man ville og følge de foredrag, der blev holdt. Det blev dog kun til godt en halv snes, der boede på skolen, men til foredragene kom gennemsnitligt ca. 40 ugen igennem. Da det var første gang, det blev prøvet, var alle foredragsholderne lokale folk. Det var præsterne Harald Thorsager, Axel Løvgreen og Andreas Hansen, en lærer Håkansson og hans kone, landbrugskandidat Hans Peter Andersen, lærer ved statsungdomsleiren Gustaf Bengtson og Gamborg Nielsen selv. Hver aften var der samtale og en enkelt aften oplæsning.

Gamborg Nielsen skriver, at de på den måde ville prøve at komme til at forstå bornholmerne bedre, og bornholmerne dem, idet 8 dage sammen altid bringer mennesker nærmere til hinanden. Han betegner arrangementet som så vellykket, at de ville prøve det igen sommeren efter. De håbede da på, at endnu flere ville være med og navnlig bo på skolen. Der ville da blive bedre lejlighed til samtale, end når man nøjedes med foredragene, og det var netop ikke mindst under disse samtaler, at man havde fundet ind til forståelse.

Den nye højskolelov og Bornholms Højskole

Som allerede berørt var en ny højskolelov på vej i foråret 1942, og i forårsmånederne har der tilsyneladende hersket en betydelig usikkerhed med hensyn til, hvordan de nye regler ville blive. Denne usikkerhed blev den direkte anledning til, at sommerskolen blev aflyst. Usikkerheden gjaldt især det mindstemål af årselever, der skulle til for at skolen kunne anerkendes og dermed få statstilskud.

Efter de gældende regler⁹ skulle en skole for at blive anerkendt have været i virksomhed i to år med mindst 12 årselever i hvert af disse år. (1 årselev = 1 elev i 12 måneder).

Når en skole havde været godt i gang og var anerkendt, ville den derimod ikke miste anerkendelsen, før den i tre på hinanden følgende år kom under 8 årselever. Eleverne kunne tælle med som årselever fra de var 16 år.

Med den daværende almindeligste struktur med 5 måneders vinterskole og 3 måneders sommerskole svarede de 12 årselever til 18 elever på hver af holdene, og de 8 årselever svarede til 12 på hvert hold.

I forslaget til den nye lov var disse minimumsgrænser sat til henholdsvis 15 og 10 årselever, og kun elever, der var fyldt 18 år inden kursets afslutning kunne tælles med. Der var altså tale om en skærpelse, og for at komme op på 15 årselever skulle man nu op på 23 elever på 18 år på både sommer- og vinterhold. Det havde Bornholms Højskole ikke kunnet opfylde i

meget lang tid, heller ikke de ret store hold i Kirkegaard Jensens periode, fordi der var for mange under 18 år.

Disse forhold gjorde Gamborg Nielsen rede for i en artikel i de bornholmske aviser den 17. april. Det var tre dage efter Paul Ipsens og Holger Brandt Kofods indlæg, men lidt før de andre skrivelser. Begrundelsen for redegørelsen var, at når bornholmerne havde vist så stor interesse for deres højskole, at man havde samlet over 30.000 kr. sammen til dens modernisering, så havde de også krav på at vide ren besked om vilkårene under den nye lov. Men redegørelsen var også et forsøg på at gøre klart, at forudsætningen for skolens videre eksistens ikke bare var penge, og heller ikke et pænt antal elever i 3 - 4 år, men et bestemt minimum af elever hvert eneste år.

Han nævner dog også, at der var begrundet håb om, at man på grund af øens isolerede beliggenhed kunne få dispensation fra de 15 årselever, og ydermere ville udvidelsen af sommerskolen til 4 måneder

Holdet på den første fællesskole 1941-42, heraf fem kontrolassistentelever. Til venstre i forreste række ses fru Gamborg Nielsen. Efter hende en pige som de havde med fra Sønderjylland som deres private stuepige, men da en af køkkenpigerne kom til skade ved skoldning, måtte hun også tage fat i skolens køkken. Efter hende to andre køkkenpiger. Dernæst Anna Margrethe Haugaard, som fortsatte om vinteren som lærerinde. Efter hende de to elevpiger, Stine Hansen fra Palmegård i Vestermarie og Johanne Kofoed (kaldet Hanne) fra Vig i Odsherred. Begges fædre havde været elever på skolen i dens første tid, Adolf Hansen fra Palmegård på det allerførste hold 1893-94, og Jens Andreas Kofoed, Ammehuset (senere Vangsbo), Østerlars, vinteren 1897-98. Sidstnævnte blev senere landbrugskandidat og virkede som konsulent i Odsherred.

også tælle opad. Alligevel skulle det kommende sommerhold under hensyn til de nye regler ikke gerne være under 20 - forudsat at de alle tog de 4 måneder.

Da det så kun blev til 9, og heraf kun 6, som man mente kunne tælles med, turde han ikke holde skole med dem af frygt for at miste hele statstilskuddet. I stedet satsede han på, at den næste vinterskole dog blev så stor, at skolen fik status som halvårsskole - hvad der var hjemmel for også i det nye lovforslag - og derved bevarede det forholdsmæssige tilskud.

I sin granskning af lovforslaget havde han imidlertid - bevidst eller ubevidst - overset to i denne sammenhæng væsentlige ting. For det første, at en igangværende anerkendt skole kunne gå væsentlig længere ned i årselevtal end de 15, før anerkendelsen bortfaldt, og for det andet, at der i forslaget var nogle overgangsbestemmelser, hvor netop beregningen af årselevtal skulle følge reglerne i den gamle lov frem til 1. april 1946.

Andreas Hansen havde åbenbart heller ikke lagt mærke til denne bestemmelse - eller rettere: hans redegørelse om aflysningen af sommerskolen blev formodentlig i hovedsagen skrevet af Gamborg Nielsen.

Loven angives endeligt vedtaget den 4. juli 1942 og, med undtagelse af den nævnte og et par andre overgangsbestemmelser, med gyldighed fra den 15. juli. Efter vedtagelsen granskede man den åbenbart noget nøjere og måtte konstatere, at det lovmæssigt ikke havde været nødvendigt at aflyse sommerskolen. I en redegørelse fra formand og forstander herom i aviserne¹⁰ i august indrømmer de åbent at have overset overgangsbestemmelsen, hvilket "(vi) beklager... i høj Grad, da det jo havde forbedret Situationen for Sommerskolen meget". Men bagefter er det som bekendt altid let at være klog.

Allerede før den tid havde en tidligere elev fra Olsker også læst den nye lov grundigt, og konkluderede i et læserbrev¹¹ deraf, at undervisningsministeren måtte være blevet misinformeret om elevtallene af Gamborg Nielsen, da han tilrådede at aflyse sommerskolen. Ud fra det retter han en skarp kritik ikke alene mod Gamborg Nielsen, men for så vidt også mod bestyrelsen. Desuden insinuerer han lidt småligt, at hvis Gamborg Nielsen ikke syntes, højskolen gav ham stort nok overskud med de elever, han kunne samle, var der den udvej at få en anden forstander.

På den måde må man konstatere, at der i hvert fald blandt nogle kun var en meget ringe forståelse af, hvad skolens grundlæggende problemer bestod i. For én ting var, at Gamborg Nielsen formodentlig havde klokke grundigt i det, da han studerede lovforslaget. Noget andet var, hvad der økonomisk kunne bære sig, og med hensyn til det var lovens minimumskrav end ikke nær nok.

Højskolen som "åndeligt symbol"

Vi ved ikke ret meget konkret om, hvordan "højskolens venner" reagerede på aflysningen af sommerskolen, men nogle antydninger kunne tyde på, at det betragtedes som en alvorlig sag. I årsberetningen i det følgende årsskrift skriver Gamborg Nielsen, at det er "meget beklageligt, at man offentligt diskuterer denne Sag, og vi haaber nu, at de mange Rygter, der gaar, maa blive vurderet efter det, de er, idet vi her altid kan konstatere, at det enten er en Fjer, der er blevet til fem Høns eller det pure Opspind".

At det var noget, der snakkedes om, var utvivlsomt et udslag af andet og mere end det sensationelle i situationen, for det kan umuligt have været af så stor betydning.

Det er langt snarere dette, at højskolen forlængst var blevet et samlingspunkt for et betydeligt antal mennesker, et pejlemærke for det grundtvigske åndsliv. Så længe skolen fungerede, var den en slags garant for de livsværdier, den var repræsentant for, en sikkerhed for, at alt var som det skulle være. Stedfortrædende åndsliv kunne man kalde det, som det så blev den til enhver tid siddende forstanders opgave at holde intakt. Derfor var det, at der "ikke skete noget" på skolen den sommer så alvorlig en sag. Dybest set var det udtryk for, at noget langt mere omfattende var i fare for at slå revner.

At denne 'stedfortrædende' funktion med de forventninger, der lå i det, så også kunne bidrage til at svække ansvarsfølelsen over for skolen og forståelsen af dens reelle problemer, er en anden sag, som skal med for fuldstændighedens skyld.

Hvor meget dette fænomen betød er det ikke muligt at klarlægge, men det hører i hvert fald med i vurderingen af, hvad der skete.

Hvorfor svigtede elevtilgangen i 1942?

Om årsagerne til tilbageslaget i elevtilgangen kan der peges på flere ting.

For det første var den større interesse for højskolen meget bestemt af situationen i vinteren 1939-40, da spørgsmålet reelt var, om skolen overhovedet havde nogen fremtidsmuligheder. Efter tendensen fra før den tid var det næsten at vente, at interessen ville dale igen, når krisen var gledet lidt i baggrunden. Det er Gamborg Nielsen også inde på i sin redegørelse i aviserne om den nye lov.

For det andet måtte Gamborg Nielsen skære ned på den materielle standard, specielt kosten. Kirkegaard Jensen havde åbenbart været ret generøs og sørget for god mad. Asta Nielsen nævnte i sin skildring aftensmaden som særlig god og varieret med forskellige salater. Gamborg Nielsen taler i det før-

nævnte interview nærmest vrissende om, at fru Kirkegaard Jensen ligefrem kaldte en af køkkenpigerne for "salatpigen". Hun bestilte næsten ikke andet end at tilberede disse salater.

Denne standard så han hurtigt, at der ikke var økonomisk grundlag for. Han måtte i det hele taget holde et meget stramt budget og beklager sig en del over, at han på grund af forpagtningsordningen aldrig rigtig vidste, hvor han var økonomisk. Resultatet blev, kan man forstå, at der opstod snak rundt på øen om, hvor elendig maden var blevet på højskolen, og det var just heller ikke befordrende for elevtilgangen.

Den tredje ting, der kan nævnes, er imidlertid nok den afgørende faktor. Det var Gamborg Nielsens optræden udadtil i forhold til besættelsesmagten og i den særlige situation i det hele taget. I interviewet erkender han for så vidt åbent, at det var ham selv, der var årsag til hele miséren. Han skabte mistillid og skræmte folk væk fra højskolen, fordi han ikke kunne tie stille med, hvad han følte måtte siges åbent i situationen.

Han var som omtalt stærkt nationalt engageret, og han fortæller¹², at han efter at være kommet til Bornholm længe gik og ventede på, at nogen - og ikke mindst blandt øens 22 præster - skulle stå frem og sige det, der burde siges om forholdet til tyskerne og deres overgreb på landet. Da der imidlertid ikke kom noget, tog han selv fat på - kompromisløs, som han var - ved næsten enhver lejlighed at tale imod den tyske besættelsesmagt, imod nazismen og enhver sympati, medløberi og samarbejdsvillighed med dem.

Det vakte bekymring og ængstelse i kredsen omkring højskolen. Landbrugslærer Christen Christensen sagde engang til ham, at det, han sagde, alt sammen var godt og rigtigt, men han ville råde ham til at vente med det. "Hvis du fortsætter med det, bliver din tid herovre kort", sagde han, "men hvis du venter en halv snes år til de kan tåle at høre det, så kan du blive her, så længe du selv vil". Men Gamborg måtte svare med Kaj Munk, at man kunne ikke putte åndsliv på flaske og åbne den til senere brug. Det var nu, det måtte og skulle siges - ud fra den grundtvigske devise, at hvad der troes, må bekendes; ellers

ville "folkelivet" kvæles. Han gjorde det klart for sin kone hvilke konsekvenser, det kunne få, og hun svarede: "Du skal følge din samvittighed". Det gjorde han så og fortsatte sin virksomhed.

Det medførte efter hans eget udsagn, at han først skræmte valgmenighedsfolkene væk fra højskolen, derefter husmændene og endelig også alle LS-folkene, som der skulle have været mange af på Bornholm i den tid. Man skulle ellers tro, at det skete i den omvendte rækkefølge, men det er umuligt at afgøre.

LS - Landbrugernes Sammenslutning -, som under krigen var venlig stemt over for nazismen, var i det hele taget en af hans største aversioner. På et tidspunkt blev han angivet af en efter egen mening tidligere elev, anklaget for at skade Danmarks forhold til udlandet og idømt 10 dages hæfte.

Han anklager dog ikke alle og enhver, der vendte ham ryggen eller blot var forbeholden over for ham, for at være unationale eller ligefrem tyskvenlige. Inderst inde, mente han, var de fleste nok meget enige med ham, men de turde ikke tage konsekvensen af det og træde frem og sige det åbent.

Han havde tilsyneladende heller ikke nogen fornemmelse af, at der kunne være noget i selve den måde, han fremlagde tingene på, der kunne virke frastødende. Aage Møller, som et par gange var taler ved møder, var heller ikke faldet i nær alles smag. Han var nogle år før af en venstreorienteret forfatter¹³ blevet anklaget for at være nazist, formentlig fordi skarphe-den i hans sprogbrug i forfægtelse - og forherligelsen - af det nationale kunne give associationer i den retning.

Et og andet tyder på, at det var noget lignende med Gamborg Nielsen; en skarphe-d i udtalelserne og en tendens til hård anklage mod enhver, der ikke kunne følge ham, at det uvilkårlig måtte frastøde mange.

Hvorom alting er, så kan man forstå, at denne polarisering, som han selv bidrog så kraftigt til, fik hovedskylden for, at elevtilslutningen raslede ned igen, og i begyndelsen af august 1943, da det kun var blevet til 7 elever på sommerskolen, følte bestyrelsen sig igen foranlediget til at tage affære. Men herom senere.

Bestyrelsens videre arbejde

Bygningerne

Tre af bestyrelsens større "sager" er allerede udførligt omtalt, ansættelse af forstandere, købet af "Godset" og den store ombygning af overetagen i hovedbygningen. Straks efter vinterskolens afslutning 1941 besigtigede bestyrelsen det sidstnævnte sammen med arkitekten og bygmesteren for at vurdere skaderne efter en vinters brug. Arkitekten udtalte, at i betragtning af, at arbejdet skulle være færdigt så hurtigt, så det generelt ud til at være godt udført, men at der var visse ting, der kunne tales om. Bygmester Andersen gik ind på at opsætte nyt kalkpuds i skulderhøjde (1,6 m) overalt i det nybyggede; det havde ikke været hårdt nok. Ligeledes skulle der laves ventilation til lyskasserne til ovenlysvinduerne, da der dannedes kondensvand.

På samme bestyrelsesmøde bestemtes det "at omorganisere Indlægget af Elektriciteten". Hvad det indebar, ved vi ikke, men formodentlig en ret omfattende gennemgang og forbedring af den ældre del af installationerne.

Det bestemtes endvidere at anskaffe en pejs til stuen i forstanderboligen og til denne at opføre en skorsten på hovedbygningens vestgavl. Slutresultatet blev, at pejsen også blev muret op i røde mursten. Som folk, der kender skolens lokaler, vil vide, forefindes den endnu og fungerer udmærket.

Således blev skolen igen i april 1941 genstand for hektisk aktivitet fra håndværkerside.

Af andre ting vedrørende bygningerne skal nævnes, at det i september samme år bestemtes at lave en del om i køkkenet. Der skulle om muligt anskaffes et andet komfur til at stå frit i rummet og etableres undertræk til skorstenen. Der skulle også flyttes en væg for at få et større spisekammer, og desuden skulle der laves et brændselsrum. De sidstnævnte ting ser dog først ud til at være blevet lavet næsten to år senere i forbindelse med etableringen af skolekøkkenet.

På et møde den 6. november besluttedes det få dækket omkostningerne til køkkenet med den sidste rest af beholdningen i "Hjælpefonden". Ifølge en regnskabspost var det et beløb på 662,15 kr. og det dækkede kun knap og nap. Hjælpefonden blev derefter

ter ophævet, men allerede inden da var man begyndt at forberede oprettelsen af en ny på et andet grundlag.

Bornholms Højskoles Hjælpefond af 1942

På det ovennævnte bestyrelsesmøde blev der forelagt et opråb angående oprettelsen af denne nye hjælpefond. Det var tanken at samle en kreds, som ville tegne sig for et mindre beløb i en årrække f.eks. 5 år. Det vedtoges at arbejde videre med sagen, som blev berørt på flere følgende møder, men af forskellige grunde dog stadig udsattes. Knap et år efter, i september 1942, var man dog nået så vidt, at man skred til handling. Der blev udformet et nyt "opråb" eller indbydelse til at sætte som hoved på tegningslister, som så skulle ud blandt folk på øen.

Indbydelsen lyder i uddrag: "De Vanskeligheder, som Krigen har skabt, er saa indgribende i Skolens økonomiske Drift, at alle vi, som ønsker den fortsat som Højskole, maa løfte i Flok for at hjælpe den igen og maa navnlig staa som en aandelig Støtte for det Arbejde, der skal øves fra Højskolens Side baade blandt vor Ungdom, og naar det gælder Mødevirk-somheden".

Derefter sættes sagen i forbindelse med skolens sandsynlige overgang til selvejende institution, hvorefter der sluttet:

"For at få oprettet et Fond til nødvendige Udgifter, indbydes De til at være med til at danne en fast kreds af Højskolens Venner ved at tegne Dem for et aarligt Bidrag".

Bestyrelsesmedlemmerne fordelte i alt 41 lister mellem sig, og de gamle indsamlingslister fordelte de også mellem sig "for at de i hver sin Kreds kunde have dem at støtte sig til ved Udvælgelsen af dem, man skulde henvende sig til".

Resultatet kan aflæses i protokollen, som fortsattes i den gamle bog. Ca. 300 personer havde tegnet sig for årlige bidrag i fem år. Størrelsen var for de fleste på 5 - 25 kr.

Nogle få var mindre og en enkelt, købmand Kjær-gaard i Neksø, havde tegnet sig for 100 kr. Enkelte andre havde også tegnet sig for et større beløb, men

kun for 1 à 2 gange. Desuden lod man et beløb på 283 kr. fra N. P. Jensens mindefond, som var blevet opløst, indgå i den nye fond.

Den samlede indbetaling for 1942 kom til at beløbe sig til 3563 kr. I 1943 kunne éngangsbeløbene naturligvis ikke tælle med, men en del af de andre faldt også fra, så derfor blev det kun til 2308 kr. I 1944 blev det til 1908 kr., i 1945 til 1943 kr. og i 1946 2023 kr. Tiden skulle vise, at der blev god brug for alle disse penge.

Nye navne i bestyrelsen

En lidt usædvanlig ting ved denne periode er, at der i forhold til tidligere skete store forandringer i bestyrelsens sammensætning. På generalforsamlingen i 1940 kom der som omtalt fire nye navne til. Året efter kom der yderligere tre, og i 1942 kom der igen tre nye. Et par af disse nye var kun medlemmer i kort tid, men når der ses bort fra Andreas Hansen, blev bestyrelsen alligevel fuldstændig fornyet inden for tre år.

På generalforsamlingen 1941 afgik efter tur Ludvig Kofoed, Herluf Hansen og Holger Kofoed. Som nye i deres sted blev valgt Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammegård, Åker, Jørgen Andersen, Dammegård, Østerlars, og pastor Kirkegaard Jensen.

Kirkegaard Jensen nåede kun at deltage i ét bestyrelsesmøde, og til generalforsamlingen året efter bad han sig fritaget for at fortsætte. Hans begrundelse var, at han var imod oprettelsen af en fagafdeling ved skolen, altså den påtænkte kursusbygning.

På generalforsamlingen 1942 afgik også Anker Hansen og Thorvald Thorsen, og som tre nye blev valgt direktør Axel Müller, Almindingen Savværk, gårdejer Arne Funch, Langedeby, og karetmager Axel Jensen, Østermarie. Genvælgt blev Olaf Henriksen, Viggo Petersen, Andreas Hansen og Markus Hansen.

De nye medlemmer

Vilmer Juul Nielsen¹⁴ blev født 1898 som søn af Hans Martin Nielsen, der var lærer på Grødby Skole, Åker, (se side 87 og 273), men de var ellers af landmandsfamilie, idet faderen stammede fra Stangegård, også i Åker. Faderen havde været elev på højskolen i Østermarie hos brødrene Bøgeskov i 1878-79, og 3 af hans 9 børn blev elever på Højskolen ved Ekkodalen, Vilmer Juul Nielsen vinteren 1920-21. Før den tid havde han været elev på Ryslinge Højskole og senere blev han elev på Haslev udvidede Højskole - 'for man skulle jo ikke være ensidig' - samt på Kærehave Landbrugsskole. Han blev gift med en datter af N. J. Svendsen, Ll. Munkegård, Gerda Kirstine, som var elev sommeren 1915. De overtog 1931 Ll. Grammegård, som ligger i umiddelbar nærhed af Grødby Skole.

To af deres tre døtre blev elever i 1950 og 1953. Hans engagement i højskolens bestyrelse blev langvarigt og hans betydning for skolen blev meget stor.

Jørgen Alexander Andersen¹⁵ blev født 1893 på Dammegård i Østerlars, som han i 1918 overtog efter sine forældre. Han var elev på skolen i vinteren 1913-14 som nr. 7 af en søskendeflok på 10 - den største søskendeflok, der har været elever. Senere var han elev på Ladelund Landbrugsskole. Han blev gift med Rigmor Hansen fra Bækkegård i samme sogn, født 1897 og elev sommeren 1915. En søn af dem, Arne Andersen, var elev vinteren 1940-41, og han overtog senere gården.

Axel Müller¹⁶ stammede fra Vallensgård og var søn af Johannes Müller, som i sin tid havde solgt grunden til skolen. Han blev født 1880, og gik som stor dreng på den børneskole, som N. P. Jensen drev sideløbende med højskolevirksomheden. Senere var han i vinteren 1902-03 højskoleelev hos Krebs Lange. Han blev uddannet ingeniør og konstruerede som sådan maskinerne til Almindingen Savværk, da det blev oprettet. Da det nogle år senere gik konkurs, overtog han det og drev det i mange år, indtil en søn overtog det. Denne søn, Olaf Müller, var elev 1928.

Arne Schiellerup Funch¹⁷ blev født 1909 på Solvang i højskolens umiddelbare nærhed som søn af Carl Mathias Funch - som er omtalt i det foregående. Familien flyttede dog et par år efter til Baunegård i samme sogn. Han var elev på skolen i 1924-25 som én af fire søskende. Efter giftermål boede han først i en del år på en ejendom i Åker, men overtog 1948 sin kones fødegård i Langedeby i Bodilsker (7. vdg.). En søn, Ole Schiellerup Funch, var elev vinteren 1955-56. Han overtog senere gården.

Axel Jensen¹⁸ stammede på moderens side fra familien Munch, Rågeskovsgård, Ibsker, hvorfra der har været en del elever.

Moderen, Bolette Munch, var elev på højskolen i Østermarie i sommeren 1882 sammen med Karen Jensen fra Stevns, som er omtalt i kapitlet om brdr. Bøgeskov (se side 53 f.). Axel Jensen havde ikke selv været elev på højskolen, men har utvivlsomt været elev på en anden højskole. Hans yngre broder, Ejnar Jensen, som oprettede Bornholms Mejerimaskinforening (B.M.M.F.), var således elev på Vallekilde Højskole.

Aktieselskabets økonomi

Som vi har set havde aktieselskabet almindeligvis ikke andre indtægter end forpagtningsafgiften - og en

lille smule renter. Og disse indtægter dækkede kun renter og afdrag på prioritetsgæld samt vedligeholdelse af bygningerne. Alt andet måtte skaffes ved indsamlinger eller tilskud.

Som det var sket før, når man havde ydet en ny forstander reduktion i den første tid, blev der underskud på regnskabet.

For regnskabsåret 1941-42 blev det på godt 2.600 kr. og for 1942-43 på godt 1.800 kr. Begge gange angives det, at beløbet var dækket af indsamlingsfonden - formodentlig overskuddet fra 1940 (jvf. side 190).

Underskuddene gav imidlertid anledning til en vis uro på generalforsamlingen 1942. Et par tidligere bestyrelsesmedlemmer, som stadig stod som kautiønstere for lån i "Godset", var utilfredse med, at det forpagtedes ud så billigt, at købesummen ikke kunne forrentes. Derfor opfordrede de til at få en holdbar ordning snarest, mens formanden, Andreas Hansen, bad om, at sagen af hensyn til Gamborg Nielsen blev stillet i bero en tid mere. Den ene af de utilfredse var i øvrigt den samme, som havde skrevet det første læserbrev, så uviljen mod Gamborg Nielsen har nok også spillet ind.

Den siddende bestyrelse forsvarede naturligvis sine dispositioner, og med et tilsagn om, at der ville blive truffet en endelig ordning med "Godset" fra 1. april 1943, ebbede debatten ud.

Generalforsamlingen i 1943 blev den sidste ordinære i aktieselskabet, idet skolen fra 1. april var blevet en selvejende institution. Den fik en helt formel karakter, idet boet nærmest blot skulle gøres op. Der gik dog tre år, inden man fik sig bekvemmet til at få selskabet endeligt opløst.

Forpagtningsordning for "Godset"

Den endelige forpagtningsordning blev forhandlet på plads på et bestyrelsesmøde den 24. november 1942. Man var enige om, at forpagteren, altså Gamborg Nielsen, skulle overtage besætning og udbo, dvs. landbrugsredskaber, vogne, hjulbør, spande, seletøj osv., som sin ejendom; det betragtede man som hørende til ejendommens drift. Besætningen blev vurderet til 2.975 kr. og udboet til 415 kr. Gamborg Nielsen erklærede sig tilfreds med vurderingen og ville prøve at rejse beløbet. For de penge plus et mindre lån ville man så indfri det famøse kautionslån så hurtigt som muligt og helst inden 1. april 1943.

Hvor meget selve forpagtningsafgiften blev sat til fremgår mærkeligt nok ikke, men af regnskabstallene for 1943-44 fremgår det, at den var på 385 kr. plus renter 491,80 kr. og skatter 174,32 kr.; alt i alt 1.070,12 kr. Bortset fra de reduktioner, der var ydet undervejs, var der således ikke megen forskel fra den tidligere ordning med et fast beløb på 1.100 kr.

Ved Gamborg Nielsens fratræden knap halvandet år senere blev der sluttet en overenskomst, hvor skolen tilbagekøbte det ovennævnte til priser i samme størrelsesorden.

Overgang til selvejende institution

Spørgsmålet om en eventuel overgang fra aktieselskab til selvejende institution blev første gang berørt på et bestyrelsesmøde den 15. august 1942. Man vedtog, at Gamborg Nielsen skulle undersøge formerne for en eventuel sådan overgang.

Baggrunden for dette var helt klart vedtagelsen af den nye højskolelov en måneds tid før, og i indbydelserne til bidragyderne til hjælpefonden nævnes direkte tre paragraffer, 16, 17 og 18, som ville "medføre betydelige Fordele for Skolen i det hele". Disse paragraffer drejede sig om muligheden for at få statslån ved oprettelse af nye skoler og omdannelse af ældre skoler, og i dette tilfælde var det naturligvis det sidste, der havde interesse.

Hvis skolen blev omdannet til selvejende institution, kunne den, "naar Nybygninger, større Ombygninger eller Forbedringer eller større Anskaffelser af Inventar og Undervisningsmateriel er nødvendige for at bringe Skolen i tidssvarende Stand" opnå statslån på op til halvdelen af udgifterne. Der kunne også opnås statslån, hvis selve overgangen var forbundet med udgifter - f.eks. hvis skolen var privatejet og skulle købes af forstanderen.

Disse statslån var afdragsfrie, så længe som skolen virkede som højskole, men skulle forrentes med 4% pro anno. Der var naturligvis knyttet betingelser om godkendelse af ethvert projekt til, ligesom statslånene skulle stå foran andre lån i prioriteringen.

I slutningen af november 1942 var bestyrelsen nået så vidt, at den bestemte sig for en ekstraordinær generalforsamling midt i december for at denne skulle afgøre, om man skulle gå over til selvejende institution. Bestyrelsen havde i forvejen arbejdet med sagen sammen med sagfører Wichmann fra Neksø, og på generalforsamlingen blev dette forelagt af Wichmann. Det fornemmes af referatet, at han undertiden argumenterede ret håndfast for den nye ordning, men der viste sig nærmest lutter velvilje blandt de fremmødte. De udgjorde så vidt det fremgår 13 personer og repræsenterede i alt 75 stemmer. Ved afstemningen om principbeslutningen var der 74 stemmer for og kun én imod. Dernæst fik bestyrelsen mandat til at arbejde videre med sagen efter de forelagte retningslinier. Der var endelig nogle forslag til organisationsform og om hvem, der skulle have stemmeret o. lign.

Bestyrelsen og sagfører Wichmann arbejdede derefter videre med at udforme udkast til en fundats for

den nye institution og med at ordne andre praktiske ting. Således udsendte de en skrivelse til alle aktionærer med opfordring til at overføre deres aktier til elevforeningen, der i forvejen var i besiddelse af langt det største antal.

Den 15. marts blev der så holdt endnu en ekstraordinær generalforsamling, hvor udkastet til fundats også denne gang blev forelagt af Wichmann. Efter en del diskussion om den nye ledelsesform og et ændringsforslag, der blev forkastet, blev bestyrelsens forslag vedtaget med overvældende flertal, 161 for og 10 imod.

Derefter blev der valgt repræsentantskab og suppleanter til dette, og endelig skulle der tages stilling til aktieselskabets overdragelse af sin ejendom til den nye selvejende institution og selskabets efterfølgende likvidation. Også til dette punkt var der overvældende flertal, 154 for og 3 imod mens 2 var blanke.

En så vidtrækkende afgørelse kunne imidlertid kun ske, når den "paa tvende efter hinanden følgende Generalforsamlinger vedtages med 2/3 af Selskabets Stemmer". Efter de fastlagte regler var der i alt 230 stemmer og da 2/3 af disse er 153, var de 154 ja-stemmer altså kun lige akkurat nok. Wichmanns faste optræden er således forståelig; det hele kunne let være tabt på gulvet på grund af et par regler, der ikke længere var i trit med virkeligheden.

Den anden af de to obligatoriske generalforsamlinger blev holdt allerede 14 dage efter, den 29. marts. Til den var der åbenbart mødt lidt flere, idet i alt 189 stemmer var repræsenteret. Denne gang blev flertallet af ja-stemmer på 186 og kun 3 stemte nej, så overgangen var nu endeligt sikret.

Man havde ikke nået at få fundatsudkastet godkendt i ministeriet inden generalforsamlingerne, så det nye repræsentantskab fik bemyndigelse til at foretage de ændringer, ministeriet eventuelt måtte ønske.

Tilbage for aktieselskabet var nu kun at holde sin sidste ordinære generalforsamling, som fandt sted den 7. juni.

Her blev der bl.a. redegjort for årets driftsregnskab, der udviste et underskud på 1804,35 kr., som blev dækket af den nye hjælpefond.

Den nye ledelsesstruktur

Den væsentligste praktiske ændring i forhold til før var ledelsesstrukturen - som jo også havde givet anledning til debat.

Institutionens øverste myndighed blev et repræsentantskab på i alt syv medlemmer, hvoraf de fire - én fra hver af de bornholmske herreder - valgtes af den første af de to generalforsamlinger i aktieselskabet. Til valget af de tre andre havde alle bidragydere

fra de sidste indsamlinger stemmeret ved et samtidigt møde, men det ser dog ud til, at det i praksis er klaret på selve generalforsamlingen.

Medlemmerne af dette repræsentantskab skulle afgå med én hvert år, således at valgperioden med tiden blev på syv år. De fremtidige ny- eller genvalg skulle foretages af elevforeningens bestyrelse.

Til varetagelse af de løbende økonomiske anliggender og til at repræsentere institutionen udadtil blev der en bestyrelse på tre medlemmer, som valgtes af repræsentantskabet uden for dets egen kreds.

Det første repræsentantskab kom til at bestå af følgende personer: For Søndre Herred: Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammegård, Åker, for Østre Herred: Jørgen Andersen, Dammegård Østerlars, for Nordre Herred: Laurs Tholstrup, Strangegård, Klemensker, og for Vestre Herred: Olaf Henriksen, Myreby, Vestermarie. De tre andre blev pastor Harald Thorsager, Åkirkeby, avlsbruger Herluf Runge Madsen, Brunekul, Olsker, og direktør Axel Müller, Almindingen Savværk.

Umiddelbart efter den sidste generalforsamling den 29. marts holdt det nyvalgte repræsentantskab sit første møde, hvor Jens Andersen valgtes til formand og Axel Müller til næstformand. Dernæst valgtes medlemmer til den nye bestyrelse. Det blev Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammegård, og formændene for de to landboorganisationer, avlsbruger Poul Ipsen, Klintvang, Åkirkeby, og gårdejer Holger Brandt Kofod, Brandtsgård, Bodilsker.

Eftersom bestyrelsen skulle vælges uden for repræsentantskabets kreds, kunne Vilmer Juul Nielsen ikke længere være medlem af dette. Derfor indtrådte hans suppleant, som var Karl Henrik Hansen, Nyholt, Strøby.

De nye navne i de styrende organer

En del af personerne i de nye styrende organer har været omtalt i det foregående, men som det ses, er der også nogle nye.

Harald Thorsager¹⁹ havde ikke tidligere direkte haft noget med højskolen at gøre. Han var søn af en avlsbruger og købmand i Svaneke, født 1893 og blev cand. theol. i 1919. Fra 1933 havde han været sognepræst i Åker/Åkirkeby.

Herluf Runge Madsen²⁰, født 1908, stammede fra den ene af de to Bakkegårde i Østerlars (18. vdg. lige nord for kirken). Han havde ikke selv været elev på højskolen, men to ældre søstre havde været. Hans fader, som var indvandret svensker, havde været elev hos N. P. Jensen i vinteren 1899-1900, og moderen, Mathea Pedersen, som stammede fra (Over) Sande-

gård i Østerlars (søster til Julius Svendsen), havde været elev på et af de sidste hold i Østermarie. (Se elevbillede side 61).

Paul Kofoed Ipsen²¹ blev født 1895 som søn af en maler i Valby, men forældrene var formodentlig af bornholmsk afstamning. Han blev elev på højskolen vinteren 1913-14, blev senere gift med en pige fra Rønne, og i 1924 overtog de ejendommen "Klintvang" i Strøby syd for Åkirkeby. Han gik aktivt ind i husmandsbevægelsen og blev hurtigt en af dens ledende skikkelser, i mange år som formand for hele den bornholmske bevægelse. Det var som sådan, han blev bedt om at lade sig vælge til højskolens nye bestyrelse, fordi man der gerne ville have en repræsentant for det mindre landbrug. Det hedder sig, at det var med store betænkeligheder, han gik ind på det, fordi han i forvejen var overlæst med tillidsposter. Men det varede ikke længe, før det også greb ham med den ildhu og entusiasme, som var ham egen.

Holger Brandt Kofod²² blev formodentlig også opfordret til at lade sig vælge til den nye bestyrelse, men modsat Paul Ipsen var det som repræsentant for det større bornholmske landbrug.

Han blev født i 1888 på Brandtsgård i Bodilsker, som han i en ung alder måtte overtage, fordi hans fader døde tidligt. Han var elev på højskolen på Andreas Hansens første hold vinteren 1906-07. Faderen, Jens Brandt Kofod, havde været elev på højskolen i Østermarie i 1872-73.

I 1910 blev Holger Brandt Kofod gift med Astrid Kofoed fra Skovgård i samme sogn, elev sommeren 1907, og da hans fader allerede var død fire år før, overtog de med det samme gården, begge 22 år gamle. De fik syv døtre, hvoraf de seks blev elever på højskolen.

Holger Brandt Kofod blev som den første tidligere elev fra højskolen ved Ekkodalen valgt til bestyrelsen for Bornholms landøkonomiske Forening i 1919. I den sad han i 34 år, helt frem til 1953, fra 1938 som formand.

Karl Henrik Hansen²³ blev født 1904 på St. Duegård i Åker og var altså en lidt ældre broder til elevforeningens formand, Markus Hansen. Bedstefaderen var den bekendte Markus Hansen, som er omtalt flere steder i det foregående. Begge Karl Henrik Hansens forældre havde været elever i de allerførste år, og han var selv den ældste af fire søskende, som blev elever. Han blev gift med Bodil Reinholdt, som var lærerdatter fra Pedersker og elev sommeren 1924. De

boede først på ejendommen "Nyholt" i Strøby, men overtog 1946 den ene af Strandbygårdene i Østerlars, som de drev i mange år.

For Karl Henrik Hansen som for flere andre af de omtalte gælder det, at de også gennem mange år har hørt til nogle af de mest trofaste deltagere i skolens møder.

Forhandlinger om husholdningsafdeling

I marts måned 1942 fik bestyrelsen en henvendelse fra de bornholmske husmandsforeninger og landboforeningen. (Jvf. side 177 f.). I denne henvendelse var der en opfordring til tage en oprettelse af en husholdningsafdeling i forbindelse med højskolen under overvejelse.

Den konkrete baggrund for denne opfordring var, at fru Hansigne Hansen, som i ca. 20 år havde drevet husholdningsskole på Søndregård i Nylars, havde bebudet, at det blev hendes sidste år med denne virksomhed. Hun begrundede det med, at hun var ved at køre træt. Til dette bidrog naturligvis knapheden under krigen, men også at det efterhånden kneb med at få det til at bære sig økonomisk.

De to store landboorganisationer så imidlertid gerne, at virksomheden kunne fortsætte under nye former, og derfor var de meget hurtigt ude med nogle planer, som især husmandsforeningernes formand, Paul Ipsen, var primus motor i. Man ville imidlertid også gerne have de bornholmske husmoderforeninger med i projektet.

Tanken var, at der skulle opføres en bygning med plads til 25 elever, og at der i bygningen skulle indrettes et skolekøkken, 2 skolestuer og et laboratorium. Man ville gerne, at den blev opført i umiddelbar nærhed af højskolen, idet man fandt det praktisk med et vist samarbejde mellem denne og den nye husholdningsskole. I givet fald ville den nye bygning blive opført i samme stil som højskolen.

Man fik bygmester Ernst Andersen til at udarbejde en skitse til bygningen og beregne, hvad den ville koste. Overslaget kom til at lyde på 71.600 kr. Hovedparten af dette beløb tænkte man sig tilvejebragt ved gennem en indsamling at oprette en byggefond på 50.000 kr. Af Bornholms ca. 13.000 husstande påregnede man at få 1.000 til at bidrage med 10 kr. årligt i 5 år, hvilket ville indbringe beløbet.

Man ville begynde indtegningen meget hurtigt, og hvis den faldt tilfredsstillende ud, ville man sætte byggeriet i gang allerede samme sommer, så skolen omtrent kunne begynde, når Hansigne Hansen indstillede sin virksomhed i begyndelse af 1943.

Efter et par forberedende møder blev disse ret optimistiske planer forelagt højskolens bestyrelse i

begyndelsen af april, og lidt senere blev de offentliggjort ved omtale i aviserne²⁴.

De faldt i øvrigt sammen med planerne om oprettelsen af højskolens hjælpefond og resulterede da også i, at denne blev udsat indtil situationen blev mere afklaret.

Bestyrelsen stillede sig i det store og hele positivt til projektet, men ønskede det hele nøje undersøgt - og forståeligt nok især det økonomiske grundlag.

Så blev der ellers stille om sagen. Kilderne melder ikke et ord mere om den. Et halvt års tid efter var det så, at man tog skridt til oprettelsen af hjælpefonden.

Uformelt lader det dog til, at man har fortsat drøftelserne, og på et bestyrelsesmøde næsten et år efter, i februar 1943, forelagde Gamborg Nielsen et forslag om at indrette et skolekøkken i "Sønderomme". Da stod man imidlertid nært foran afgørelsen om overgang til selvejende institution, så det blev vedtaget at lade den eventuelle nye bestyrelse tage stilling til spørgsmålet.

Som vi har set, blev de to organisationsformænd imidlertid begge medlemmer af denne nye bestyrelse, og dermed var sagen for så vidt klar.

På bestyrelsens første møde den 5. april var skolekøkkenet på dagsordenen, men spørgsmålet udsattes til et nyt møde den 15., hvor husmandsforeningernes husholdningskonsulent, Anna Nørgaard, kunne være til stede som sagkyndig. Endvidere var bygmestrene Christian Andersen og Ernst Andersen blevet bedt om at komme for at beregne et prisoverslag.

Af referatet af dette og et efterfølgende repræsentantskabsmøde fremgår det imidlertid, at man ved samme lejlighed ville have lavet forskelligt andet, ligesom idéen med den nye afdeling træder klart frem.

Det var således tanken, at hele den sydlige ende af gymnastiksalsfløjen - både oppe og nede - skulle indrettes til "Afholdelse af korte Kursus, der kunde afholdes uden Afbræk i det ordinære Skolearbejde". Den lille sal, som rummet i overetagen kaldtes, skulle være almindeligt undervisningslokale, og den tidligere spisesal nedenunder skulle være faglokale, altså skolekøkkenet.

De andre ting, som man i samme sammenhæng ville have ordnet, var følgende: forbedring af kloakudløbet fra den nye fyrrum, etablering af en ny viktualiekælder samt opførelse af skillevægge til et spisekammer og et brændselsrum.

Pristilbuddene fra håndværkerne skulle foreligge allerede dagen efter, og dagen efter igen skulle der være repræsentantskabsmøde, hvor der skulle tages endelig stilling til arbejdets udførelse. Der skulle altså ske noget i en fart.

Prisoverslagene kan give et indtryk af de forskellige arbejders omfang, og derfor skal de anføres nedenfor:

Dræning af fyrrummet	750 kr.
Viktualiekælder m.m.	1.850 kr.
Kursuslokale	150 kr.
Skolekøkken m.v.	6.900 kr.
.....i alt:	9.650 kr.

Dertil kom anskaffelse af 4 komfurer, indlæggelse af vand, maling m.v., således, at den samlede udgift anslædes til	alt i alt: 12.000 kr.
---	-----------------------

På det nævnte møde den 17. april enedes repræsentantskabet om at gå ind på bestyrelsens planer - dog med den tilføjelse, at der burde foretages isolering af murene i "Sønderomme" inden der blev indrettet skolekøkkenet. Det praktiske i forbindelse med arbejdets udførelse blev overladt til bestyrelsen, men man ønskede endvidere at pointere, at "Repræsentantskabets Stilling er betinget af, at (kursus)Arbejdet gennemføres som korte Kursus udenfor Højskoletiden".

Denne tilføjelse er formentlig et udslag af den bekymring, som adskillige utvivlsomt har haft over at knytte en udpræget faglig undervisning så snævert til højskolen. Det var "faneflugt" fra den rene højskole, som indførelsen af landbrugsfag i 1909 for en dels vedkommende også havde været det.

I løbet af maj og juni måned blev hele projektet i det væsentligste klaret, og Bornholm havde dermed fået en afløser for Hansigne Hansens husholdningsskole, omend det blev i en noget mere beskedent udgave end landboorganisationernes ledende folk oprindeligt havde tænkt sig.

På det ovennævnte repræsentantskabsmøde enedes man under punktet 'eventuelt' også om, "at Skolen under alle Forhold holdes i indeværende Sommer".

Og det blev den også - med de kun syv elever, det blev til. De blev så også de første, der kom til at tage det nye skolekøkken i anvendelse, idet de hver mandag og tirsdag i juli og august måned havde undervisning i husholdning fra kl. 9 - 13, i alt 68 timer. Undervisningen blev forestået af Anna Nørgaard, som husmandsforeningerne stillede gratis til rådighed.

Den 6. august holdt bestyrelsen og repræsentantskabet igen et fælles møde, hvor regnskabet over etableringen blev forelagt. Alt i alt kom den til at beløbe sig til 16.646,70 kr. Til at finansiere beløbet og til at indfri et par andre gældsposter havde man søgt et statslån ifølge den nye lov på 25.000 kr. Da der stadig kom til at mangle 2.000 kr. i at dække det hele, bestemtes det at søge tilskud hos landbo- og husmandsforeningerne, husmoderforeningerne samt Arbejdernes Oplysningsforbund, 500 kr. fra hver for-

ening. Fra de to førstnævnte kom der et tilskud på det ansøgte beløb, mens der fra de to sidstnævnte kom henholdsvis 175 kr. og 150 kr.

Disse tilskud forslog imidlertid ikke ret meget, eftersom det søgte statstilskud først kom til udbetaling hen på sommeren 1945. Det skyldtes, at ministeriet ønskede visse ændringer i fundatsen til den selv- ejende institution og senere også i pantebrevet til

lånet, så der blev en del sendt papirer frem og tilbage.

Det ser ud til, at man i mellemtiden har klaret sagen ved at trække på en kassekredit og ved et kontantlån på godt 9.000 kr. hos Vilmer Juul Nielsen. For ham blev dette begyndelsen til et meget langvarigt engagement som privat långiver til skolen, i mange år oven i købet rentefrit.

Skolevirksomheden 1942-44

Vinteren 1942-43

Efter alle disse praktiske, men både nødvendige og udmærkede ting, vil vi igen vende lidt tilbage til den egentlige skolevirksomhed. Efter den frustrerende og dog begivenhedsrige sommer 1942, kom man godt i gang med vinterskolen 1942-43 med 17 elever, 2 fra Jylland og resten bornholmere.

Den ene af de to fra Jylland var Kristian Kaad, avlskarlen fra Broager i Sønderjylland. Han deltog kun delvis i undervisningen, specielt i landbrugsfagene. Han blev om foråret afløst som avlskarl af den anden jyde på elevholdet, Karl Vilhelm Pedersen fra Mårslet syd for Århus.

Den vinter skete der det, at Gamborg Nielsen glemte at søge om brændselstildeling tids nok, så derfor var alt væk, da han få dage efter fristens udløb forsøgte at få noget. Så måtte de finde på noget andet. Ved Axel Müllers mellemkomst fik de lov til at hente vindfælder i skoven og affaldstræ på savværket. Den første uges tid af vinterskolen gik derfor med at få det klaret, og så vidt det kan fornemmes, blev det en vældig ekstra oplevelse for eleverne. En fortæller i øvrigt, at selv om der var erstatningskaffe og andet af det,

krigen medførte, så manglede de ikke noget med hensyn til kosten; de fik det, de kunne spise.

I de sidste to måneder kom der så ekstra seks kontrolassistentelever, som alle klarede uddannelsen med glans.

Gamborg Nielsen karakteriserer holdet som et, de kunne være meget glade for, og de var ikke glade for at skilles fra dem i slutningen af marts.

Lærere i Gamborg Nielsens tid

Fra sommeren 1941, da Gamborg Nielsen overtog forstanderhvervet, blev han og hans kone naturligvis hovedkræfterne i undervisningen. Det er allerede nævnt, at Kirkegaard Jensen fortsatte som timelærer, men det var han kun den samme sommer; så ville Gamborg Nielsen ikke have ham mere. Man kan forstå, at modsætningen mellem dem var af dyb personlig art. I det omtalte interview omtaler Gamborg nogle træk ved Kirkegaard Jensen, der kan sammenfattes til den karakteristik, at han bag en pæn ydre facade var en meget selvkredsende person, som altid tilpassede sin adfærd efter, hvad der ville stille ham selv i et fordelagtigt lys; overhøjtidelig i kirken og friskfyragtig over for især de unge højskolepiger.

Vi ved egentlig meget lidt om Kirkegaard Jensen og har derfor ingen mulighed for at vurdere Gamborg Nielsens opfattelse. Med sin indstilling til tingene og sit temperament var han nok også særlig ømskindet over for personlighedstræk af denne art.

De andre lærere var følgende:

Gustaf Bengtson, som var ansat som lærer på statsungdomsleiren, medvirkede som omtalt af Asta Nielsen ved et skuespil sommeren 1940. Fra sommeren efter blev han også engageret som lærer, det meste af tiden kun med nogle få timer, men på det sidste vinterhold med mange timer. Med baggrund i sin

Der skæres brænde, november 1943.

deltagelse i modstandskampen her på Bornholm skrev han romanen "Sagnet, som ikke vilde dø". Under sit ophold her blev han i øvrigt gift med en bornholmsk pige, Inger Espersen fra Årsballe. Han blev senere i mange år (1951-79) forstander for Lollands Højskole.

Anna Margrethe Haugaard blev også ansat sommeren 1941 som en af de sædvanlige sommerlærerinder i håndarbejde og gymnastik.

Da der blev fællesskole vinteren efter fortsatte hun også da, men var samtidig lærerinde i husmandsforeningernes sykredse. Da sommerskolen 1942 blev aflyst, måtte hun imidlertid finde noget andet og blev da i første omgang vandrelererinde i syning i det østjyske. Gamborg Nielsen skriver om hende, at hun var altid frisk og glad og var dem til stor hjælp også langt ud over skolearbejdet.

Hans Peter Andersen, som var landbrugskandidat, medvirkede også på vinterskolen 1941-42. Sommeren efter blev han konsulentassistent i husmandsforeningerne, men fortsatte i øvrigt med at have undervisning på højskolen vinteren 1942-43. Han havde foruden landbrugsfagene også dansk og regning. Fra samme efterår blev han ansat inden for ungdomsarbejdet under Bornholms landøkonomiske Forening.

Nanna Mejlgaard fra Silkeborg medvirkede som gymnastiklærerinde sommeren 1943, hvor det som nævnt kun blev til 7 elever.

Anna Nørgaard er allerede omtalt i forbindelse med etableringen af skolekøkkenet. Hun underviste i øvrigt også senere under forstander Lauridsen.

Johannes Müller, som benævnes løjtnant og grosserer, havde gymnastikken på Gamborg Nielsens sidste vinterhold og fortsatte med det en tid under forstander Lauridsen. Han var søn af Axel Müller og boede i nogen tid hos forældrene på "Fjældhytten" i Ekkodalen.

Undervisningen

I den undervisningsprotokol, der blev påbegyndt i 1918 og brugt de følgende mange år frem, er der et "hul" fra juni 1932 til november 1942. Og det er vel at mærke ikke, fordi der er forsvundet noget fra bogen, for de to måneder er delvis beskrevet på hver sin side af samme blad.

Om bogen er blevet væk og senere genfundet, eller der slet ikke har været ført nogen undervisningsprotokol i de mellemliggende 10 år, ved vi ikke, men fra

Gamborg Nielsens sidste tre hold er den i hvert fald ført - oven i købet ret udførligt, så på denne måde har vi et ret godt billede af undervisningen på disse tre hold.

Det fremgår, at man også i hans tid i alt væsentligt har fulgt det traditionelle mønster, hvor man inden for den givne tid søgte at bibringe eleverne en så bred orientering som muligt.

Der er dog visse særpræg. Det væsentligste af disse er, at alle tre hold foruden de timer, hvor der var foredrag om historiske emner, også havde en foredragsrække, som kaldtes frie folkelige foredrag. På vinterholdet 1942-43 havde Gamborg Nielsen fem af disse om ugen, mens Gustaf Bengtson havde ét. På de andre to hold, hvor der kun var få elever havde Gamborg Nielsen dem alle.

I interviewet fra 1984 siger han, at han ofte talte ud fra bibelhistoriske salmer og folkelige sange, og det er givetvis også inden for denne række han har holdt sine mytologiske foredrag. I den henseende var han i øvrigt meget på linie med Gustaf Bengtson, som også var meget inspireret af Aage Møller.

Sommerskolen 1943

Som omtalt var sommerskolen 1942 planlagt til 4 måneder. Det blev fastholdt senere, så sommeren 1943 blev således den første 4 måneders sommerskole. Der var også enkelte andre højskoler, der gjorde det samme omkring denne tid.

De fire måneder indebar den fordel, at der så også blev rimelig god tid til den nye husholdningsundervisning. Den fandt som nævnt sted fra kl. 9-13 mandag og tirsdag i juli og august dette første år.

Som tidligere omtalt blev dette hold kun på syv elever.

Gamborg Nielsen havde næppe før holdt højskole med et så lille hold. Han skriver om det i årsberetningen: "Det er klart, at deres Ophold her maatte forme sig anderledes, end dersom der var kommet en større Flok. Der kan dog paa mange Maader leves et endnu rigere Samliv med faa end med mange. I Betragtning af de smaa Forhold synes vi, at vi havde en god Sommer med dem".

Problemet var så blot stadig, at det både lovmæssigt og økonomisk var alt for lidt.

Vinterholdet 1943-44

Vinterholdet 1942-43 havde som sædvanlig landbrugsfag, idet 12 af de 17 elever var fra landbohjem. I undervisningsprotokollen er disse fag for en gangs

skyld ført meget nøjagtigt, mens de ellers de fleste andre år slet ikke blev ført eller blot krydset af.

Vinterholdet 1943-44 blev kun på 9 elever, og af dem var kun 3 fra landbohjem, så det forekommer rimeligt, at landbrugsundervisningen blev udeladt på det hold - for første gang siden 1909. Gustaf Bengtson havde dog et par ugentlige timer med landbrugs-historie.

Han havde imidlertid også et andet fag, som afspejler hans egentlige arbejde på statsungdomslejreren, og som måske var nok så relevant på dette hold. Det hed arbejdsteknik, og de enkelte emner viser tydeligt, hvad det drejede sig om. De var følgende: cementfabrikation, betonblandinger, jernbeton, husbygning, kloakering (2 t.), nivellering, værktøjstyper (3 t.), afvanding, tørv og briketter (2 t.), skovarbejde, løftestænger, ?, tovtaljer, væg- og konsolspil, donkraft, kraner, pumpetyper, dampmaskinen, forbrændingsmotoren (2 t.), karburatoren, gasgeneratoren, elektricitet, elementer, magnetisme, elektromagneter (2 t.), vekselstrømsgeneratoren, jævnstrømsdynamo, ordregangen på en fabrik.

Ellers formede undervisningen denne vinter sig helt, som den plejede, men som de foregående små hold, gav det ikke grundlag for ret mange lærerkræfter. Bortset fra gymnastikken klarede Gamborg Nielsen og hans kone og Gustaf Bengtson det hele. Det fremgår tydeligere af næste afsnit.

Undervisningen i tal

For de to sidste hold er der en opgørelse over, hvor mange timer, de hver især havde haft, og som det forekommer rimeligt også at gengive her.

Først sommerskolen 1943. På denne havde Gamborg Nielsen i alt 287 timer fordelt med 80 frie folkelige foredrag, 33 danmarkshistorie, 16 verdenshistorie, 15 kirkehistorie, 32 litteraturhistorie, 17 geografi, 14 samfundslære og 80 med regning.

Gerda Gamborg Nielsen havde i alt 307 timer fordelt med 96 i dansk, 30 sang, 15 sundhedslære, 30 oplæsning, 108 håndarbejde og 28 i folkedans.

Nanna Mejlgaard, som kun havde gymnastikken, havde kun i alt 63 timer, og Anna Nørgaard, som havde husholdningsundervisningen i juli og august havde 68 timer.

På vinterskolen 1943-44 havde Gamborg Nielsen i alt 269 timer fordelt med 116 frie folkelige foredrag, 78, som han denne gang kaldte opdragelse, skole og kirke, 37 litteraturhistorie og 38 i sang; dertil kom 12 vikartimer.

Gerda Gamborg Nielsen havde i alt 263 timer fordelt med 105 med danskhold I, 104 med danskhold II, 17 sundhedslære og 37 oplæsning.

Gustaf Bengtson havde i alt 348 timer fordelt på en lang række fag: 38 danmarkshistorie, 19 verdenshistorie, 18 kirkehistorie, 17 geografi, 19 samfundslære, 78 regning, 36 tegning, 34 geometri, 19 fysik, 35 arbejdsteknik og 35 landbrugshistorie. Dertil kom 8 vikartimer.

Endelig havde Johannes Müller 57 gymnastiktimer.

For skoleåret som helhed havde Gamborg Nielsen i alt 568 timer og hans kone i alt 570. Det er kun lidt over den daværende mindstenorm på 540 timer årligt, men ganske hårdt har det utvivlsomt alligevel været at være så få om så mange forskellige fag. Men det var altså vilkårene med så få elever.

Og der var i praksis altså heller ingen timereduktion til forstanderen. Dengang var der 50% tilskud til lærerlønningerne, men intet til forstanderens løn, og derfor heller ingen norm for timetal. På en velaflagt skole med mange elever behøvede forstanderen således ikke have ret megen undervisning. På en fattig skole med få elever som Bornholms Højskole, var han derimod nødt til at have fuld undervisning og alligevel klare alt det andet ved siden af.

Mødevirksomheden - korte kurser m.v.

Som det er meget almindeligt i årsskrifter bruger Gamborg Nielsen meget plads i årsberetningerne på omtale af møderne. Det var det, der gav afveksling i de ellers ret ensartede skoleforløb.

Af disse beretninger ser det ud til, at møderne trods krigstiden forløb ret normalt, men med vekslende tilslutning. Af de omtalte læserbreve fremgår det dog også, at der ikke just var udelte tilfredshed. Ved at kigge nærmere på, hvem talerne var, ser det ud til at "hans ejendommelige valg" i det første år var to officerer, som talte om folket og forsvaret. Det havde der åbenbart ikke været megen åndelig næring i, og tilslutningen havde også været ret ringe. Aage Møller, som samme sommer havde talt på et tre-dages møde, var åbenbart heller ikke faldet i alles smag. Dertil var han for skarp i sine synspunkter og sin sprogbrug.

I interviewet fra 1984 taler Gamborg Nielsen om, at det som tiden gik blev et andet publikum, der kom til møderne; at den faste kreds efterhånden svandt ind og erstattedes af andre, som gerne ville høre de talere, han indbød.

Denne påstand må dog nok tages med noget forbehold. At der har været en vis udskiftning, er der næppe tvivl om, men hele den tradition, der var det bærende i disse møder, er ikke uden videre forsvundet. Hovedparten af mødedeltagerne har formentlig fortsat været de samme.

I sommertiden havde der allerede i mange år været afholdt en del møder af forskellig art og korte faglige

Elevbillede, formodentlig fra marts 1943, hvor der var 8 højskoleelever, 9 kontrolassistentelever og omkring 18 husholdningselever. Forrest fra venstre Gerda og Peter Gamborg Nielsen med deres børn, dernæst Johannes Müller og efter ham Inger og Gustaf Bengtson. Nr. 2 fra højre er husholdningslærerinden, Anna Nørgaard. I anden række længst til venstre Andreas Hansen. Bageste række længst til venstre avlskarlen, Karl Vilhelm Pedersen.

kurser. I sommeren 1943 tog disse et yderligere op-sving på grund af det nye skolekøkken. Der blev holdt månedlige husmoderdage og også et 4-dages husmoderkursus, som gik muntert og fornøjelig.

Desuden blev 8-dages kurserne udbygget. I juni blev der holdt kursus for unge piger, og i juli tilsvarende for unge mænd. I de dage måtte de syv sommerpiger sammen med gymnastiklærerinden, Nanna Meilgaard, tage ophold i "Hytten". Og det var noget, de kunne bruge, hedder det. Det var en kærkommen afbrydelse af skolens daglige orden.

Endelig holdtes også i juli det andet af de '8 dage på højskole-møder' for bornholmere i al almindelighed, som blev påbegyndt året før. Som hovedtaler havde de Folke Trier Hansen fra Sønderjylland, som formentlig har holdt et foredrag hver dag. Han havde i 1934 oprettet Abild Landbohjem ved Tønder, et forsøg på at lave en ny form for højskole, hvor eleverne fik undervisning den halve dag og med legemligt arbejde den anden halve dag betalte for opholdet. På kurset medvirkede desuden præsterne Thorsager, Åkirkeby, Rohde, Klemensker, Løvgreen, Nylars, og Andreas Hansen og endelig Gustaf Bengtson og Gamborg Nielsen selv. Fru Gamborg Nielsen læste op. Også dette kursus betegnes som et, der gav "stor Opmuntring og bragte os megen Glæde".

Skolen kunne samme efterår fejre sit 50-års jubilæum, og i den anledning var der planer om at holde et stort 3 dages efterårsmøde for at fejre det med tidligere lærere og forstandere.

Disse planer blev imidlertid kuldkastede af begivenhederne den 29. august og den derpå følgende undtagelsestilstand.

Efterårsmødet blev dog holdt, men under mere beskedne former, og på selve jubilæumsdagen den 3. november holdtes en eftermiddagsfestlighed for en indbudt kreds på godt 100 mennesker for at markere dagen. Særsomt indbudt var de elever fra de første to hold, der endnu levede. Af dem var 9 mænd og 8 kvinder til stede.

Dagen før var der artikler i aviserne om skolens historie²⁵, og dagen efter var der fyldige referater af festligheden.

Elevforeningen

For elevforeningen formede denne periode sig i det store og hele som den foregående tid med de sædvanlige møder og sammenkomster, juletræsfest kort efter nytår, årsmøde i midten af marts og det store sommerelevmøde den tredje weekend i juli. Men for-

manden beklagede meget, "...at der i de senere Aar har været alt for faa til Stede ved mange af disse Møder, og vi, som i Øjeblikket har med Arbejdet at gøre, føler det, som vi næppe magter den Opgave, der er betroet os". Udtalelsen blev fremsat i et rids af elevforeningens historie i jubilæumsårsskriftet, som blev udsendt ved juletid 1943. Dette bar naturligt nok også i sit indhold stærkt præg af jubilæet med små artikler af fire af eleverne på det første hold samt af Nanna Ingerslev og Johannes Jensen.

Elevforeningens sædvanlige opgave med udledning af understøttelse til elever fortsatte naturligvis også. I de fire år blev der udbetalt i alt 2050 kr. fordelt til omkring 30 elever.

Foreningens medlemstal viste en mindre stigning i perioden efter at have faldet lidt i den foregående periode. I 1940 var medlemstallet 666 og i 1943 var det steget til 697. De forholdsvis store hold i 1940-41 slår her tydeligvis igennem.

Efter ombygningen i 1940 begyndte man året efter på en ny praksis ved møderne, idet man bad om 50 øre i entré. De penge, der kom ind på denne og lignende måder, skulle bruges til møbler og udsmykning på skolen. Fra vinteren 1941-42 nævnes, at der blev indkøbt en hjørnebænk og et gammeldags bondestuebord til elevdagligstuen, og to elever fra vinteren før havde lavet en lysekrone af træ til den. Møblerne er formodentlig de samme, som stadig forefindes i den nuværende dagligstue; lysekronen var i brug til omkring 1970.

Det nævnes også, at skolen fik foræret forskellige billeder af Andreas Hansen og andre og ligeledes fik foræret noget keramik, altsammen for at pynte op og gøre lokalerne hyggeligere.

Fra 1944 optræder der sammen med elevforeningens regnskab også en post over 'Midlerne til Udsmykning af Skolen'. Den fortsætter sammen med en post for foreningens hjælpefond helt frem til 1960.

Husholdningskursus

Som tidligere berørt henstillede bestyrelsen både i sommeren 1942 og i sommeren 1943 til Gamborg Nielsen om kun "at holde Karleskole til Vinter". Og sådan blev det da også. De var helt tydeligt ængstelige for, at en ny fællesskole ville have negativ indflydelse på elevtallet. Det har formodentlig først og fremmest været forældrene, de har tænkt på, da man knap kan forestille sig, at de unge havde noget imod at være sammen på skole.

Nu var der imidlertid oprettet et skolekøkken, og der var åbenbart ønsket om, at det blev udnyttet - altså trods repræsentantskabets udtalelse om at holde kurserne uden for højskoletiden.

I hvert fald var den nye bestyrelse og et par af repræsentantskabet samlet til møde den 24. september for at tage stilling til spørgsmålet: "Husholdningskursus samtidig med Karleskole til Vinter".

Man beså lokalerne og blev enige om at se tiden lidt an og se, hvordan elevindmeldelserne forløb. Eventuelt kunne der sættes skillerum op i elevgangen og på den måde dele værelserne op.

I protokollerne omtales der intet mere om husholdningskursus, men i årsskriftet nævner Gamborg Nielsen, at der før jul 1943 var 9 unge piger på kursus i 1½ måned.

Til februar 1944 kom der foruden de 9 elever andre 8 mænd til kontrolassistentuddannelse, og på et gruppebillede, der må være taget engang i marts, ses det, at der også har været omkring 18 unge piger på kursus, formodentlig igen i 1½ måned. På den måde var der hele 35 "elever" på skolen, men kun 9 af dem var altså "rigtige" højskoleelever.

Nyt princip

I referatet af det ovennævnte bestyrelsesmøde nævnes det også, at der forelå en skrivelse fra ministeriet om et par mindre ændringer i fundatsen samt ændring af forpagtningskontrakten derhen, at kun kostforplejning og landbrug kunne bortforpagtes. Selve skolens drift skulle være for institutionens regning, og forstanderen skulle være fastlønnet. Her må det siges at være grundprincippet i begrebet en selvejende institution - at ingen må kunne drage økonomisk fordel af den udover den fastsatte løn -, der slår igennem. Det fik imidlertid ingen betydning for Gamborg Nielsen, for på det tidspunkt var han allerede reelt sagt op.

Gamborg Niensens afskedigelse og fratræden

Bestyrelsen og repræsentantskabet måtte naturligvis se med megen bekymring på de lave elevtal. Med de få piger der var på sommerholdet 1943, skulle der mange mænd til på vinterholdet for at veje det op.

På det samme møde den 6. august 1943 som man gjorde udgifterne til skolekøkkenet op, endte det derfor med, at Gamborg Nielsen nærmest stilledes over for et ultimatum. Det vedtoges at sige hans kontrakt op til oktober (dvs. gældende fra april), og samtidig skulle det meddeles ham, at såfremt der ikke kom ca. 22 elever til vinterskolen, ville den ikke blive fornyet. Og så henstilledes det som omtalt endnu engang til ham om kun at holde skole for mænd den kommende vinter.

Da det kun blev til 9 elever, var sagen for så vidt klar, og i årsberetningen i jubilæumsårsskriftet skriver han med nogen patos, at det var det strengeste år de havde oplevet på Bornholm, "idet vor Kamp for aandelig Sandhed og Redelighed med overvejende Sandsynlighed er sluttet 1. April 1944".

Og sådan blev det da også.

Ved elevforeningens årsmøde, som fandt sted den 19. marts blev der naturligvis taget officielt afsked med ham. Formanden, Markus Hansen, ville i sin beretning ikke tage stilling til den trufne afgørelse, men udtrykte beklagelse over, at Gamborg Nielsen ikke var kommet i kontakt med befolkningen. Han ville derimod rette en personlig tak til ham for samarbejdet. Og så tog han til sidst alligevel en slags stilling ved at stille spørgsmålet 'om vi fortjener at have en højskole, sådan som vi har behandlet de sidste forstandere'?

Gamborg Nielsen svarede med, at det var gået sådan, fordi man var veget tilbage for at tage en kamp, men den ville blive ti gange værre, og det ville komme til at svie til folkelivet på Bornholm, for uden kamp er der intet liv. Han erkendte sit nederlag; han og hans kone lå, som de havde redet, men de følte sig i en større sags tjeneste. Han sluttede med en tak til Markus Hansen.

Til stede var også repræsentantskabets formand, Jørgen Andersen, og han følte sig gået for nær af Gamborg Nielsens svada. Under punktet 'eventuelt' erklærede han, at forstanderen var for skrap. De havde hele tiden håbet på, at det skulle gå, men uden elever turde de ikke fortsætte. Når skolen mistede opbakningen så stærkt, måtte det være tiden at finde en mand, der kunne samle.

Gamborg Nielsen svarede med at erklære, at han ikke var bitter. Det hele var så broget, at det nærmest havde været en lettelse. Men han ville gerne advare mod at komme i samme situation næste gang. Og så sluttede han med, at han ville opfattes som en mand, der slås til det sidste.

Det var unægtelig en anderledes afskedssalut end Thomas Thomsens ydmyge afgang, men bag det ydre har nederlagets bitterhed nok været lige sviende for dem begge - trods den ydre benægtelse af det.

Det er vanskeligt at foretage en fyldestgørende vurdering af denne urolige og omskiftelige tid. At skolens problemer stak langt dybere end til at finde den "rette mand" til at stå i spidsen for den, havde det tidligere forløb for så vidt vist, og de følgende år skulle vise det med al ønskelig tydelighed. I samtiden var det blot endnu ikke erkendt.

Med sin tydelige trang til at prøve noget nyt fik Gamborg Nielsen tilført skolen nogle ting, som fortsattes af efterfølgeren, men med noget af det var han i forhold til kredsen bag skolen for tidligt ude. Dertil

kom så den særlige situation med besættelsen, med dens uundgåelige modsætningsforhold.

Ud fra det, der foreligger, er Gamborg Nielsen bestemt ikke uden sympatiske træk, men i en situation, hvor det var nødvendigt "at stryge folk med hårene" for at få blot et nogenlunde rimeligt antal elever, gjorde han nærmest det modsatte. Der er næppe tvivl om, at han for manges vedkommende pirrede til deres lidt dårlige samvittighed, og for alle tyskvenlige har han virket stærk provokerende.

Med sin kompromisløshed og vel også sit noget stridbare sind har han utvivlsomt også skabt større modstand og uvilje mod sig, end det egentlig var rimeligt. Man må for så vidt respektere hans frygtløse patriotisme og idealisme, men der er også et skær af ensidighed over ham, en så stærk overbevisning om egne idéers rigtighed, at det utvivlsomt har virket blokerende - ikke alene i forholdet til modstanderne - men også til mennesker med et blot lidt anderledes temperament og væsen.

Hvorom alting er: i den givne situation var han og Bornholms Højskole uforenelige størrelser, så derfor kunne det ikke gå.

Der er ikke nogen grund til at tro, at bestyrelsens og repræsentantskabets afgørelse har været let, eller at den har været så kold og kynisk, som referaternes nøgterne korthed kunne tolkes som. Det er nok snarere lige omvendt. At skolens grundlæggende problemer dog stadig var de samme, er så en anden sag.

Efter sin fratræden bosatte Gamborg Nielsen sig midlertidigt med familien i Gudhjem. Fra da af blev han ikke mere spurgt om at holde foredrag, for som han siger: "Det var ikke mig, de ville høre; det var forstanderen". Når han ikke længere havde titlen, havde han ingen interesse, en form for snobberi, som heller ikke er ganske ukendt i dag.

Sit illegale arbejde, som mest bestod i at skrive i og redigere Dansk Samlings lokale illegale blad, fortsatte han ellers med, og det medførte, at han igen blev angivet og denne gang arresteret af tyskerne i begyndelsen af november 1944. Han sad fængslet en tid på Galløkken og derefter i Rønne, blev senere overført til Vestre Fængsel i København, og kom senere igen til Frøslev-lejren, hvor han var indtil befrielsen, i alt 6 måneder.

Efter befrielsen var han i nogen tid en slags rejsesekretær for organisationen 'Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945', som arbejdede for Sydslesvigs udskillelse fra Tyskland. I 1948 blev han forstander for Danmarks Fiskerhøjskole, som lå i Esbjerg, men på et tidspunkt flyttede til Middelfart. Efter at den ophørte i 1964, blev han valgmenighedspræst i Salling og senere sognepræst i tre små sogne, Nr. Sandager, Grindløse og Klinte i nærheden af Bogense. Efter pensioneringen slog han sig ned i nærheden af Nyborg.

**Foredragsholdere ved de offentlige møder
1940-44**

Sommeren 1940: Kay Kirkegaard Jensen: Dansk folkelighed; Andreas Hansen: Oplæsning af H. C. Andersen.

Midsommermødet: højskolelærer Poul Engberg, Askov, om de værdier, der kan bære i alle tider; pastor Thorsager, Åkirkeby: Mod til at leve; friskolelærer Jørgen Rasmussen: Tanker om livet.

Som forstanderemner talte senere: efterskolelærer Niels Høeg, Rens, og højskolelærer Arne Nørregaard, Ryslinge.

1940-41: Nov.: forfatteren Arne Sørensen.

Adventsmødet: pastor Thorsager og Gamborg Nielsen.

Juni: provst Mathiesen: Om at længes hjem.

Midsommermødet: amtmand von Stemann, Folke Trier Hansen og pastor Løvgreen, Nylars.

September: fhv. forstander Aage Møller: Danmarks nederlag og sejr (en længere række af foredrag over 3 dage).

Oberst Waagepetersen og kommandørkaptajn Andersen: Om folket og værnet.

Efterårsmødet: Jørgine Abildgaard: Om danskhed; Gustaf Bengtson og Andreas Hansen.

1941-42: Adventsmødet: pastor Thorsager.

Midsommermødet: Pastor Thorsager og Andreas Hansen.

Efterårsmødet: Amtsfuldmægtig Abitz: Nordisk ret; pastor Ove Rohde og pastor Hjorth Lange.

1942-43: Adventsmødet: pastor Thorsager.

Maj: provst Mathiesen og Andreas Hansen.

Midsommermødet: kaptajn Ejnar Mikkelsen; pastor Hjorth Lange.

Efterårsmødet: pastor Løvgreen; Gustaf Bengtson; provst Mathiesen og Gamborg Nielsen.

KAPITEL 16

Krigstid og krisetid 1940-44

1. Valgmenighedens 50 års jubilæumsskrift 1947, side 76.
2. Stamtavle over fam. Jensen, Spannergård, Rutsker, side 8 - privateje.
3. LB. side 342; stamtavlen over fam. Dahl, Nørregård, Vestermarie.
4. Fortalt af ham selv på et lille møde i Nyker 1984.
5. Bhs. Td. den 14/4 1942. Samme dag i Bhs. Avis.
6. Bhs. Td. 18/4 1942. Brevskriveren var Poul Kofoed, tidligere Skovgård, Bodilsker, og på det tidspunkt Kannikegård, Klemensker.
7. Bhs. Td. den 21/4 1942.
8. Samme den 27/4 1942.
9. DDF 100 år, bind 1, side 405.
10. Bhs. Td. den 18/8 1942.
11. Samme den 20/7 1942.
12. Interview med Steen Balle fra 1984.
13. Marcus Lauesen, som var kommunist. Omtalt i Bhs. Td. den 2/11 1933.
14. Lauegd. side 12, 93 og 97; LB. side 141.
15. LB. side 377; meddel, fr. Rigmor Larsen, Østerlars.
16. Mindeartikel i årsskrift.
17. LB. side 178; privat stamtavle over faderens gren af familien.
18. Stamtavle over fam. Munch, Rågeskovsgård, Ibsker. Bhs. Centralbiblioteks lokalsamling.
19. Dam og Larsen: Aakirkeby, side 204.
20. Østerl-Sl. side 44-45.
21. LB. side 163-164. Mindeartikel i årsskrift.
22. LB. side 175; Jochum. side 114; poesibog fra 1872; Landboforen. jubilæumsskrift; Jul på Bornholm 1989, side 2.
23. LB. side 365; oplysn. fra ham selv.
24. Bhs. Td. den 21/4 1942.
25. Andreas Hansen i Bhs. Td. den 2/11 1943 og Gustaf Bengtson i Bhs. Avis 3/11 1943.